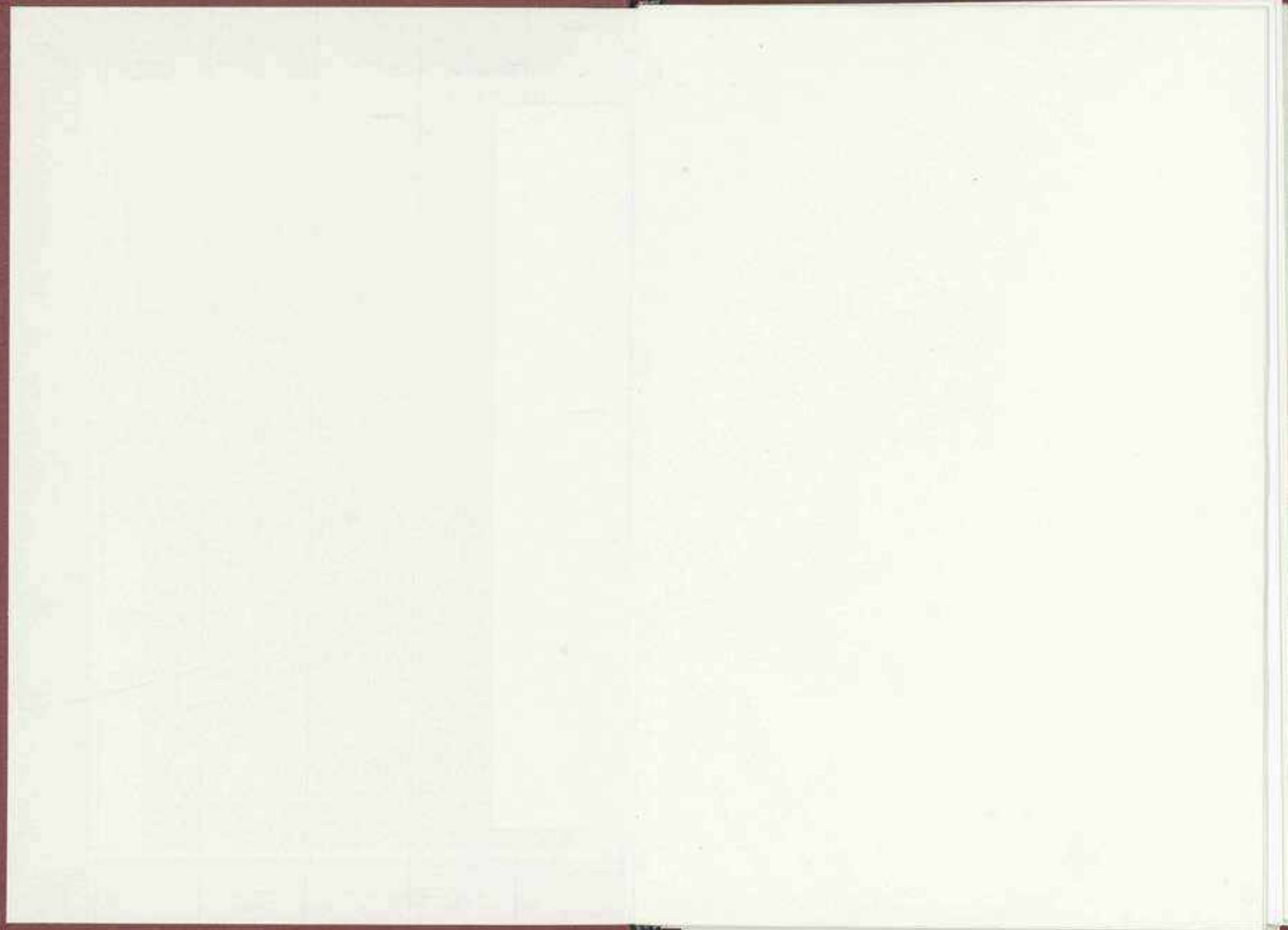
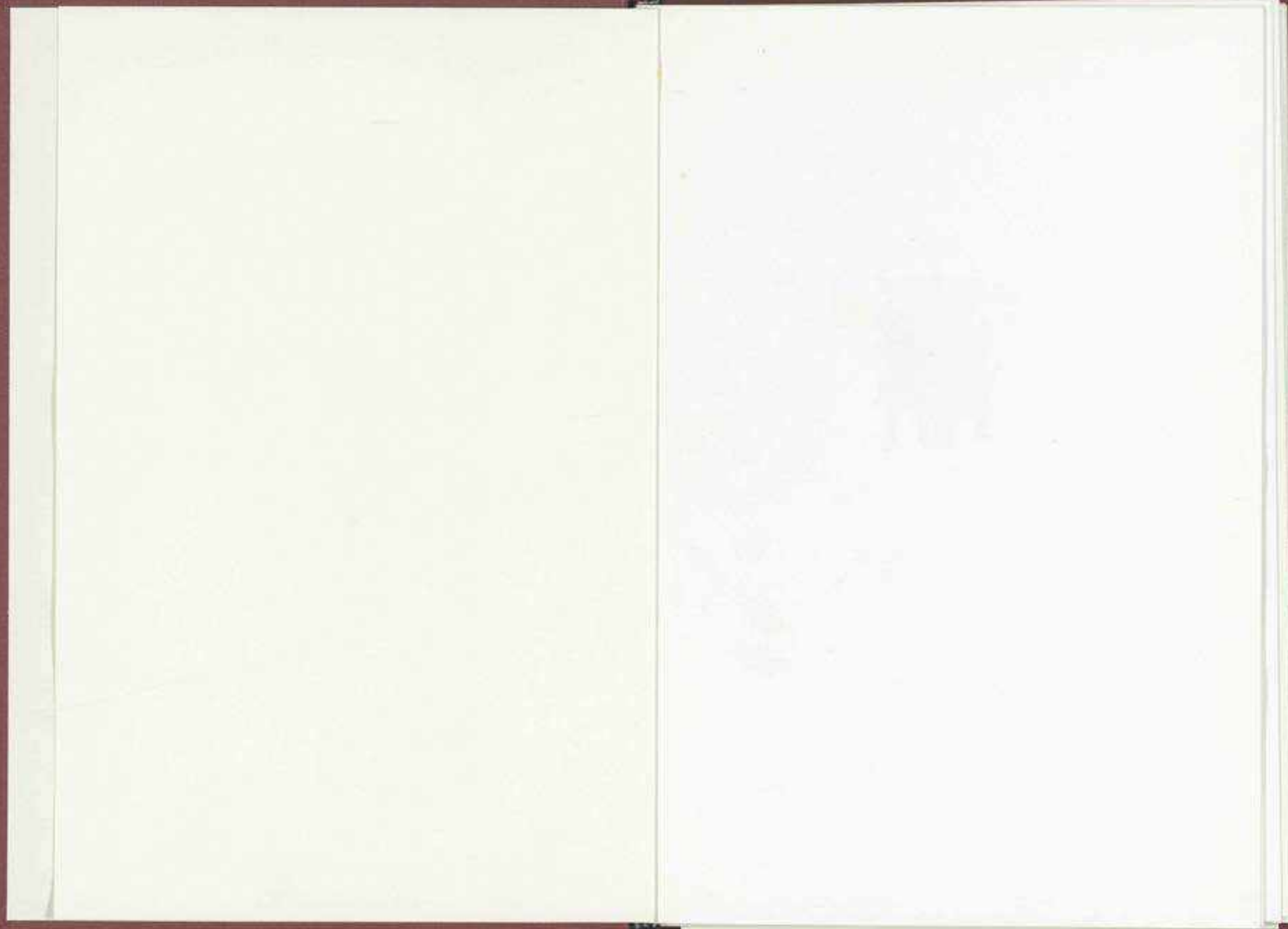

ARMAMENTARIA

Nicolaas Cornelis de Gallieris, kolonel der kurassiers, rond 1835.
Olieverfschilderij door J. W. Piensman (1779-1853).

AFLEVERING III

Zomer 1968

ARMAMENTARIA

Publikatie van de Stichting
Het Nederlands Leger- en
Wapenmuseum „Generaal Hoefer”
Musea te Leiden en Delft

DRUKKERIJ DE BINK N.V. — LEIDEN

Inhoud

	pag.
Samenstelling van het bestaor	5
Ten geleide	7
De grijsgroene uniform uit de jaren 1912—1940	8
Schouder- en voistvuurwapens van het Nederlandse leger in de periode 1912—1941	26
Eerste ontmoeting van Nederlandse en Pruisische troepen in de avond van 18 juni 1815 na de slag bij Waterloo, nabij Maison du Roi	50
Het Armamentarium	54
Over enige Saksische wapens in het Legermuseum	72
Modernisering Legermuseum	81
Aanwinsten	87

Samenstelling van het bestuur

**Beschermheer: Z.K.H. Prins Bernhard,
Prins der Nederlanden**

Bij het verschijnen van deze derde aflevering van „Armamentaria” is het Bestuur als volgt samengesteld:

Erelid: M. R. H. Calmeyer, Luitenant-Generaal van de Generale Staf b.d., v.m. Staatssecretaris van Defensie.

Voorzitter: W. A. Feitsma, Brigade-Generaal der Artillerie b.d.

Vice-voorzitter: Jhr. Mr. F. H. van Kinschoot, oud-Burgemeester van Leiden.

Secretaris: Mr. Ch. L. M. Schaepman, Raadadviseur bij het Ministerie van Defensie.

Penningmeester: L. van Eyk, Hoofdadministrateur bij het Ministerie van Defensie.

Door Z. E. de Minister van Defensie aangewezen leden:

P. J. Doornebal, Brigade-Generaal der Infanterie, Inspecteur der Opleidingen.

P. Dregmans, Voorlichtingsadviseur bij het Ministerie van Defensie.

Overige leden:

Jhr. Mr. G. W. van der Does, oud-Landsadvokaat.

Mr. C. H. Evers, Directeur Rotterdamsch Nieuwsblad.

Mr. J. V. M. Hellegers, Directeur Personeelszaken van de Koninklijke Sphinx-Céramique te Maastricht.

J. C. Hopperus Buma, Ritmeester der Cavalerie.

D. F. Lansingh Scheurleer, Rijksinspecteur Roerende Monumenten.

Mr. J. M. Ravesloot, Burgemeester van Delft.

Jhr. Mr. P. Th. Six.

Dr. F. G. de Wilde.

Mr. G. C. van der Willigen, Burgemeester van Leiden.

Adviserend lid:

F. J. H. Th. Smits, Referendaris bij het Ministerie van Defensie.

Ten geleide

*Eer Uw verleden
Gebruik het heden
Bereid Uw toekomst*

ten Kate

Het is mij een voorrecht om, als nieuw gekozen voorzitter van het bestuur van het Nederlands Leger- en Wapenmuseum „Generaal Hoefer“, de derde aflevering van „Armamentaria“ te mogen inleiden.

De enthousiaste ontvangst, welke beide vorige afleveringen ten deel viel, is een stimulans geweest om op de ingeslagen weg voort te gaan.

Het opoemen van het artikel „Het Armamentarium“ handelende over het gelijknamige prachtige gebouw te Delft — eertijds wapenmagazijn van de Staten van Holland en West-Friesland en waarin thans de studieverzameling militair materieel is ondergebracht — werd mogelijk dank zij de zeer gewaardeerde toestemming van de schrijver Ir. G. Berends en de N.V. van Gorcum & Comp. te Assen, uitgever van het aan professor Dr. E. H. ter Kuile opgedragen boekwerk „Delftse Studien“, waarvan dit artikel deel uitmaakt.

Ook de auteurs der andere bijdragen zij dank gebracht voor de moeite, welke zij zich hebben gegeven bij de samenstelling hunner artikelen; aan de drukker onze erkentelijkheid voor de zorg aan de uitgave besteed.

Ik spreek de hoop uit, dat ook deze aflevering in ruime kring belangstelling zal krijgen, een stimulans moge zijn tot bezoek aan het museum en vooral zal bijdragen in de bevordering van de belangstelling van ons volk voor zijn krijgsmacht.

A handwritten signature in dark ink, appearing to read 'W. A. Feitsma', with a long horizontal flourish extending to the right.

W. A. FEITSMA

brigade generaal der artillerie b.d., voorzitter

De grijsgroene uniform uit de jaren 1912 - 1940

Na de bedwelming en de roes van de „BELLE EPOQUE” rond de eeuwwisseling van 1900, welke zich mede manifesteerden in een vrolijk kleurenspeel bij de militaire uniformering,

volgden de ontzuivering en ontluistering reeds vóór, tijdens en vooral na de Eerste Wereldoorlog van 1914—1918.

De artistiekeit en de kleurenpracht van „s KONINGS WAPENROK” moesten plaats maken voor de utiliteit. De geschiedenis van het „VELDGRIJS” was begonnen ...

De referendaris van het Ministerie van Defensie, F. J. Th. Smits, volgt in zijn essay deze geschiedenis op de voet.

Coincidentie wil dat de auteur zelf zijn essay picturaal heeft verlicht!

De grijsgroene uniform uit de jaren 1912-1940

F. J. H. Th. Smitt

Referendaris Ministerie van Defensie

Einde van een kleurrijk tijdperk

Tijdens die gehele, in onze gedachten soms zo ver achter ons liggende 19e eeuw, met haar vele prestigeconflicten, die meestal eindigden in bloedige oorlogen, werden door de legerscharen van grote en kleine naties velerlei kleurrijke uniformen en uitmonsteringsstukken gedragen.

Wapengewijs en dikwijls ook regimentsgewijs waren er, meestentijds uit overwegingen van gevestigde militaire, soms lokale of nationale tradities, opmerkelijke verschillen in de tenue, voor wat betreft snit, kleur, hoofdbedekking, etcetera.

Die kleurrijkheid en bonte verscheidenheid hadden een praktisch-strategische achtergrond, hierin resulterend, dat op het slagveld wel heel duidelijk vriend van vijand kon worden onderscheiden.

Immers, enkele krachtige salvo's, afgegeven door in carrés of linies opgestelde infanterie-bataljons of door meerdere batterijen veldgeschut, konden in de kortst mogelijke tijd het gevechtsterrein hullen in een prikkelende, ondoordringbare buskruitwalm, die, wanneer er weinig wind stond, slechts moeizaam optrok. Dit beeld was kenmerkend voor de vele Napoleontische oorlogen, de Krimoorlog en het Frans-Duitse conflict van 1870-1871.

De militaire wereld, in deze in belligerent opzicht zeer bewogen eeuw, vertoonde — begrijpelijkerwijs — vele picturale facetten van de eerste orde en was derhalve een dankbaar object voor die kunstenaars, die gegrepen werden door de kleurenrijkdom en bonte praal van het toenmalige militaire leven.

Verscheidene van deze kunstenaars van het militaire genre zouden in de aanvang van de 20e eeuw door de verschillende generale staven worden aangezocht om hun adviezen uit te brengen voor de totstandkoming van een efficiënter en voor de soldaat praktischer tenue.

Zo hebben de Fransman Edouard Detaille, de Duitser Knötel en de Nederlander J. C. Hoyneck van Papendrecht, ieder op zijn wijze, bijdragen geleverd voor ontwerpen van nieuwe tenues, welke evenwel meer artistiek dan praktisch bleken. Uiteraard bleven zij wie zij waren: grote kunstschilders van het militaire genre.

Dodelijke ernst

Welke waren nu de redenen, waarom diverse generale staven overgingen tot het invoeren van een doelmattiger veldtenue? Toen in de 19e eeuw, vooral na de Frans-Duitse oorlog van 1870—1871, het vuurwapen zich zeer snel ontwikkelde en allerwege het rookzwakke buskruit werd gebezigd, kwam langzaam maar zeker het „lege" slagveld in zicht, waar het dragen van kleurrijke tenues voor de militair het snelle einde betekende.

Ritmeester der baraten, circa 1935.

Kanonniër van het korps rijdende artillerie, circa 1935.

Nu de buskruiddamp miniem was geworden en niet meer als een beschermend rookgordijn de bontgeklede en uitgeruste legers de nodige dekking bood, werd de soldaat een opvallend doelwit voor zijn tegenstander.

De nieuwe militaire tenue diende aangepast te worden aan het gevechsterrein, moest camouflerend werken en de drager ervan bescherming bieden.

In de jaren 1857-1858 ondervonden de Britse koloniale troepen tijdens de campagne in Brits-Indië, dat Indische opstandige bergvolken de in witte en scharlakenrode tunieken geklede Engelsen en inheemse soldaten op grote afstand neerschoten. De verliezen werden te groot. Men kwam op het idee de witte tunieken te verven in een khakibruine kleur, die zich wonderwel aanpaste aan het omliggende terrein. „Khaki” is een Perzisch woord, dat aard- of strokkleur betekent. De geleerden op het uitgebreide gebied van de uniformkunde zijn het er nog niet over eens of die witte tenues geverfd werden in het leemkleurig slib der rivieren of met een sterk afreksel van Indische theestof. Hoe dan ook, de eerste veldtenue met camouflerende werking had hiermede haar intrede gedaan in de militaire historie van het British Empire en de overige wereld. Met het einde dezer Indische oorlogen verweeten echter tijdelijk deze khakitenue en werd allerwege wederom door „Tommy Atkins” de scharlakenrode jas gedragen bij parades, manoeuvres en op de gevechsterreinen van de koloniale oorlogen.

De Boerenoorlogen

De eerste Boerenoorlog brak uit (1880-1881). De Engelse troepen droegen opnieuw hun traditionele rode tunieken, die dezelfde gevaren met zich meebrachten als eertijds tijdens de campagnes in Brits-Indië.

Echter bij het uitbreken van de tweede Boerenoorlog (1899-1902) ontvingen de „tooineks” direct van hun Kwartiermeester-Generaal de eerst nu officieel ingevoerde khakitenue, de de „Tommys” minder zichtbaar maakten tussen de „koppes” in Zuid-Afrika.

Er waren bij de legerleiding nog andere gegronde redenen aanwezig om het gehele, vrij uitgebreide en uniformkundig ingewikkelde „kledingpakket” van de legers eens aan een kritisch onderzoek te onderwerpen. De grote verscheidenheid in snit, kleur, rangaanduiding, uitrustingsstukken etcetera, vroeg in deze tijd van modernisering in de bewapening om drastische wijzigingen. Men zocht naar een uniform, dat, in grote lijnen, door een geheel leger met al zijn onderdelen, gedragen kon worden.

Het begin van een wereldbrand

Het oude, sterk in zich verdeelde Europa staat nu aan de vooravond van de eerste Wereldoorlog. De 1e Balkanoorlog is in alle hevigheid uitgebroken en de toenemende Russische invloed bij de Slavische volken is allerwege merkbaar. De Franse Minister-President Poincaré brengt een officieel bezoek aan Czaar Nicolaas II en Frans-Russische bewapeningsafspraken zijn het tastbare resultaat van langdurig contact tussen twee machtige naties. Parijs is naast het wuife, Habsburgse Wenen, nog steeds toonaangevend in de wereld van de mode. De vrouwelijke

„beau monde” draagt bij gardenparties en paardentritten grote hoeden, met nog grotere, zacht wuivende struisveren. Haar begeleiders, dikwijls officieren, gekleed in donker gekleurde tenues, doen in ijdelheid niet onder voor de vrouw en dragen om de „enbonpoint” te kunnen bestrijden, onder de nauwsluitende tunieken, harnasachtig aandoende gaites.

In dat zelfde Europa worden nu de legers met straffe hand gemoderniseerd en beter bewapend.

De Boerenoorlog, die vooral in Europa de gemoederen zo heftig beroerde, was, zoals gezegd, voor vele generale staven aanleiding om een kritische blik te laten gaan over de uitrusting en de kleding van de soldaat te velde. Duidelijker gezegd: een en ander schreeuwde om vernieuwing!

Inmiddels waren de generale staven van Duitsland en Rusland zeer intensief doende met de samenstelling van nieuwe veldtenues. In 1910 voerde Duitsland als eerste mogendheid voor het gehele keizerlijke leger het „Feldgrau” in. Rusland volgde in hetzelfde jaar met een groenachtig tenue met leemkleurige overjassen.

In de zomer van 1911 had de Franse legerleiding bij verschillende onderdelen van het 6e legercorps proeven genomen met resodakleurige uniformen, die niet voldeden. Ook de Belgen experimenteerden omstreeks dezelfde tijd met diverse modellen (de hoofddeksels zijn thans nog te zien in het Koninklijk Museum voor het Leger te Brussel), maar eerst in de jaren 1915/1916 gingen deze naties noodgedwongen over tot het bleu d'horizon voor Frankrijk en het khaki voor België. Zweden, Denemarken en Noorwegen bestudeerden nauwkeurig de proefnemingen van de andere naties.

De grote mogendheden, zoals Frankrijk, Groot-Brittannië, Duitsland, Oostenrijk, Hongarije en Rusland waren in de 19e eeuw én politiek én militair toonaangevend. De glans, die op het gebied van de militaire kledij van deze machtige staten op de kleinere mogendheden afstraalde kwam oa. tot uiting in diverse tenues en onderdelen. Typische voorbeelden hiervan zijn de dolman en de artila. Van oorsprong Oost-Europese kledingstukken, die na een lange reis, beter gezegd na vele lange oorlogen, West-Europa bereikten en praktisch in alle legers daar werden ingevoerd bij Rijdende Artillerieonderdelen en Huzarenregimenten. Ook de Frans aandoende schako uit de vijftiger en zestiger jaren van de 19e eeuw vond navolging in diverse landen.

Het is alleszins begrijpelijk, dat de toenmalige toonaangevende ontwerpers in opdracht der onderscheidene generale staven van de belangrijkste Europese landen, in de jaren vóór 1914 en tijdens de 1e Wereldoorlog aan het werk gingen om tot een praktisch veldtenue te komen. De kleinere staten sloegen, zoals gezegd, deze experimenten nauwlettend gade en volgden dikwijls het spoor van die landen en strijdmachten, die zij in politiek of militair opzicht idealiseerden. Zo zijn er duidelijke punten van overeenkomst in coupe, kleur of hoofddeksel aanwijsbaar in de toenmalige tenues van:

Rusland en Bulgarije

Duitsland en Turkije

Frankrijk en België

Engeland en Denemarken.

Zeer veel spoed!

DEPARTEMENT VAN OORLOG.

VIe Afd. N.

535

10 Juli 1912

ONDERWERP:

Kleeding van grijsgroen laken.

2190²⁰ do.

Aan

de Koningin.

VOORSTEL.

Het behaagte Uwer Majesteit, bij Kabinetsaanschrijving van 28 December 1911, No. 87, in beginsel goed te keuren, dat de uniformkleeding voor het Leger van grijsgroen laken zou worden vervaardigd.

Aangezien zich hierbij tevens de gelegenheid voordeed, om gebreken, die de bestaande kleeding aanklevon, te verwijderen, werd door mij aan eenige officieren, bijgestaan door den Heer Hoyinck van Papendrecht (de bekende kunstschilder van militaire tafereelen), opgedragen ontwerpen samen te stellen voor de nieuw in te voeren uniformen.

Zijne Koninklijke Hoogheid de Prins der Nederlanden, Hertog van Mecklenburg, heeft

in ~~zake~~ het vraagstuk der tenues, der uniformiteit en der uniformkleeding bij de Landmacht verschillende ^{zeer gewaardeerde} wenken gegeven, waarvan een dankbaar gebruik is gemaakt.

Met de ontworpen, in verband met het vorenstaande aangelegd, heb ik mij in alle deelen kunnen vereenigen, waarom ik mij veroorloof Uwer Majesteit

KORF

Nederland op zijn hoede

Hoe was nu de situatie in Nederland? Incidenteel en onofficieel werden er proeven genomen, ingezonden artikelen geschreven en voorstellen gedaan. In het archief van het Korps Mariniers, gevestigd in het Hoofdkwartier te Rotterdam, bevindt zich o.a. een foto van een meer doelmatige veldtenue voor de mariniers, geheel gebaseerd op de ervaringen van de strijdende troepen van Boer en Brit. Het dient gezegd te worden, de Nederlandse legerleiding was er vroeg bij, het probleem ernstig te bestuderen en snel tot resultaten te komen. Door de Minister van Oorlog werd reeds in de jaren 1907, 1908 en 1909 diverse staven, inspecties, regimenten en koepsen per aanschrijving om suggesties gevraagd teneinde te komen tot een grotere uniformiteit en eenvoud in de tenue. Een Opperofficier had een

- Galatenue
- Demi-galatenue
- Ceremoniele tenue
- Marschtenue
- Kleine tenue en een
- Veldtenue.

Bij al deze tenues kwamen nog diverse uitmonsteringsstukken voor die het geheel niet alleen vrij gecompliceerd, maar ook zeer kostbaar maakten. Zo hadden de leden van het Militaire Huis van H.M. de Koningin zeven tenues en de Hoofd- en overige officieren van de Landmacht vijf tenues. Men bleef, bij de diverse raadgevingen en goedbedoelde adviezen aan de Minister, denken aan een donker veldtenue. Over grijsgroene voorstellen werd in het geheel niet gerept. Wel stelde de Commandant van het Veldleger in een antwoordschrijven van 8 september 1908 voor om doffe knopen en doffe koppelplaten te verstrekken. Ook het bronzen der sabelscheiden (zoals in Duitsland) en het te velde doen dragen van bruine handschoenen werden sterk aanbevolen. Een nota van 29 april 1911, gericht aan de Minister van Oorlog, ondertekend door de Kolonel van de Generale staf, Van Terwisga, doet sterk vermoeden dat deze stafofficier voorzitter is geweest van de „Uniformcommissie” (over welke commissie in een later stadium in extenso). In deze nota is voor de eerste maal sprake van een nieuw vast te stellen grondkleur voor de veldtenue, aangezien de aangegeven kleuren voor de kraag en uitmonstering in harmonie moeten zijn met de tint van bovengenoemd tenue. Ook Prins Hendrik heeft diverse suggesties gedaan en „volgde met groote belangstelling de werkzaamheden van de commissie”, aldus Kolonel van Terwisga.

‘Zeer veel spoed’

In dit stadium richt in 1912 de toenmalige Minister van Oorlog, Dr. H. Colijn een nota aan H.M. de Koningin (wijlen Koningin Wilhelmina) waarvan wij om begrijpelijke redenen, de eerste bladzijde in facsimile weergeven, met als bij-schrift onzerzijds: „De Ontluistering”.

WEDZENDEN: het ontwerp-Besluit met de Bijlagen A. & B. (waarvan de minuten hierna).

In overleg met de D. v. Oorlog en de Afdelingen:

GENERALE STAF.

LATER

PERSONEEL

ARTILLERIE

GENIE.

Aan 1912
11000

„Ook is getracht, door de wederinvoering van de schako, aan den troep een meer nationaal en meer militair voorkomen te verleenen dan de kepi van het bestaande model (hiermede wordt de kepi van donkere stof bedoeld) vermag, terwijl eindelijk overal, waar zulks, met eerbiediging van de voornaamste historische overlevingen van de hoofdwapens mogelijk was, naar eenheid van model is gestreefd, teneinde aan de bijna onbegrensde en uiterst ingewikkelde verscheidenheid der bestaande modellen een einde te maken.

„Is uit den aard der zaak de grijsgroene kleur de overheerschende in de nieuw ontworpen uniform, zoo is tot verhooging van het uiterlijk aanzien voor kraag en uitmonstering hoofdzakelijk van blauw laken gebruik gemaakt.

„De keuze is ook voor de Bataljons Grenadiers op lichtsbedeelde kleur gevallen, omdat het scharlakenrood, dat thans voornamelijk voor dit doel wordt gebruikt spoedig zijn frisschen tint verliest, terwijl het blauw in dat opzicht veel sterker is en tevens de herinnering aan de aloude nationale uniformkleur levendig houdt.

„Voor de Bataljons Jagers zou de groene kleur voor kraag en uitmonstering behouden kunnen blijven.

Men ging zover, dat ook voor de Artillerie, Pontonniers en Torpedisten het blauw voor kraag en biezen werden voorgesteld (later werd e.e.a. weer gewijzigd in zwart en rood). Ook de Grenadiers kregen het traditionele rood terug voor de biezen.

In deze nota gaat men verder met gedetailleerde beschrijvingen van de nieuwe tenue. Ook de knoop werd aan een nadere beschouwing onderworpen. Aangezien in 1912 er 35 verschillende knoopmodellen en 16 soorten tuitelaken zijn, stelt de Minister van Oorlog voor één model knoop van metaal in te voeren, waarop de leeuw uit het Rijkswapen voorkomt. En de Minister gaat verder:

„Tenslotte zij het mij veroorloofd de Hooge aandacht van Uwe Majesteit te vestigen op de omstandigheid, dat de groote voorraad blauwe kleeding, die een aanzienlijke waarde vertegenwoordigt, vóór hare vervanging geheel zal worden opgedragen, hetgeen uit den aard der zaak alleen kan geschieden door de lichtingen, welke onder de wapenen zijn.

„De nieuwe grijsgroene kleeding zal dus allereerst moeten worden medegegeven aan de lichtingen, die met groot verlof zijn, zodat er vermoedelijk nog een 10 à 12 tal jaren zal verlopen, vóórdat het leger zich, in het groot, in de grijsgroene kleeding zal kunnen vertoonen.

Aldus de belangrijkste passages uit deze ministeriële nota.

De eerste mobilisatie verhaastte de invoering van het veldgrijs en na 1918 werd in het geheel geen blauw meer gedragen. Evenwel, de donkerblauwe overjassen met de dito stoffen knopen bleven onofficieel bij het Leger gehandhaafd en werden zelfs tot in de mobilisatie 1939/1940 bij enige onderdelen van de Landmacht gedragen.

De Uniformcommissie

Wanneer werd een Uniformcommissie in het leven geroepen en wie hadden hierin zitting?

Helaas, we moesten het antwoord hierop schuldig blijven. Ondanks diverse nasproingen is het niet mogen gelukken de volledige samenstelling en de exact geformuleerde ministeriële opdrachten terug te vinden. Het is echter zo goed als zeker, dat de toenmalige Kapitein der Artillerie J. C. P. W. A. Steenkamp R.M.W.O., bekend heraklicus, tekenaar en tevens beoefenaar der uniformkunde, alsmede de kunstschilder van het militaire genre J. C. Hoyneck van Papendrecht óf als stembevoegd lid óf als adviseur deze commissie met suggesties en ontwerpen terzijde hebben gestaan.

In het bezit van het Ministerie van Oorlog te Den Haag bevinden zich een tweetal squarellen van Hoyneck, voorstellende een infanterist in de nieuwe tenue met schako, pluim en vangsnieren en een ontwerp van een cavalerie-uniform (atilla) uitgevoerd in grijsgroene stof met grijsgroene Brandenburgs en ander treswerk. Dit laatste ontwerp was in sterke mate door het navenante Duitse geïnspireerd. De Duitse Huzaren trokken in 1914 in een dergelijk tenue te veld. Bovenvermelde squarellen hebben de mening versterkt, dat Hoyneck een werkzaam aandeel heeft gehad bij het ontwerpen der nieuwe Nederlandse uniformen.

Toen bij „Beschikking van den Minister van Oorlog van 12 September 1912, No. 431, naar aanleiding van het Koninklijk Besluit van 7 September 1912, No. 41” een uitvoerige beschrijving van de veldgrijze tenue voor de landmacht werd vastgesteld, kwam er een definitief einde aan de veelkleurigheid van ons toenmalig veldleger. De grijsgroene tenue van 1912 zou overigens, zij het met enige kleine wijzigingen in kleur, snit en uitmonstering, gedragen blijven worden tot 1940.

De tenue van 1912

Hoe was, meer gedetailleerd, de nieuwe tenue van 1912? Werden er werkelijke radicale wijzigingen bijvoorbeeld in de snit aangebracht, zocht men naar een iets vlotter, practischer uniform zoals bijvoorbeeld in Engeland en welke korpsen werden ermee uitgerust?

Teneinde zich een goed beeld te kunnen vormen van deze voor ons leger in die dagen vrij rigoureuze ingreep in de uniformering, dient de tenue van 1912 aan een nadere beschrijving te worden onderworpen.

Bij alle wapens van het toenmalige veldleger zouden de nieuwe uniformen worden ingevoerd, behalve bij de wapens van de Koninklijke Marechaussée, de Cavalerie en het Korps Rijdende Artillerie. De Vestingartillerie, met uitzondering van de officieren, zou voorlopig de oude tenue blijven dragen totdat de aanwezige voorraad in de magazijnen zou zijn opgebruikt.

De Koninklijke Marechaussée behield haar „donkere” tenue, terwijl voor de Cavalerie en het Korps Rijdende Artillerie eveneens ingrijpende wijzigingen te verwachten waren.

Voor deze laatste twee categorieën werd wel een tuniek zonder biezen met dito rijbroek aangemaakt, doch voorlopig werd deze niet aan de manschappen uitgereikt.

Deze beide wapens waren zo vergroeid met artilla en dolman, de band met de traditie was zo nauw, dat deze klassieke militaire kledingstukken vele dieptepunten in de Nederlandse militaire historie glansrijk zouden overleven.

De term „afschaffen” kwam en komt gelukkig zelden voor in de vocabulaire van deze wapens.

Voor het korps Rijdende Artillerie was de gehechtheid aan dolman, giberne en kolbak zo sterk, dat te velde tijdens de mobilisatie 1914-1918 en in 1919, toen men het oude garnizoen Arnhem weer binnentrok, bij de ceremoniële tenue, als pantalon, alleen de grijsgroene rijbroek werd gedragen. De kolbak en de giberne bleven bij de uniform gehandhaafd tot 1939.

Martiaal hoofddeksel

De door alle overige wapens gedragen nieuwe uniformen bestond nu uit een schako, de veldjas (korte jas), de pantalon (rijbroek) en de overjas. Tevens werden ingevoerd een platte pet voor de officieren en onderofficieren alsmede een veldmuts. Het schoeisel en de uitrustingstukken, zoals riemen, patroontassen, bajonetscheden etc. moesten worden uitgevoerd in bruin naturel leder. Voor de schako hebben aanvankelijk het hoofddeksel der Duitse Gardejagers en de toenmalige Zwitserse schako (aanwezig in de collectie van het Legermuseum te Leiden) model gestaan. Dit hoofddeksel was van grijsgroen laken met zwart lederen bekleding behalve voor de Grenadiers en Jagers, die een hoofddeksel droegen van hetzelfde model, evenwel met zwart laken overtrokken. Verder was de schako voorzien van een kokarde-pompon, een stormband, een klep van voren en een valende klep in de nek. Bij groot tenue werd tot en met de rang van sergeant-majoor c.q. opperwachtmeester een afhangende pluim van paardehaar (zwart voor de Artillerie, Genie en Cadetten, groen voor de Jagers en wit voor alle overige onderdelen) gedragen. Voor officieren en adjudanten-onderofficieren werden haneveren in deze kleuren gebezigd.

Dit hoofddeksel wilde een nadrukkelijk martiale indruk maken waartoe men aan de voorzijde, onder de kokarde-pompon, het wapen-, korps- of regimentscijfer c.q. embleem in een grote metalen lauwerkrans plaatste. Te velde werd deze krans verwijderd.

Tijdens de mobilisatie werden, per 1 oktober 1916, liefst 130.000 exemplaren van dit model schako en eind 1917 nog eens 145.000 stuks door de Nederlandse industrie afgeleverd. Dit onpractische kledingstuk zou geen lang leven beschoren zijn. Het bleek niet te voldoen en werd vrij snel vervangen door de groengrijze veldmuts en kepi. Van dit laatste hoofddeksel werden er in 1917 niet minder dan 255.000 stuks aangemaakt, ondanks het nijpend gebrek aan staaldraad, nodig bij de fabricage om de bol in de juiste vorm te houden.

Na 1918: Een grauwe periode en een keerpunt

De jaren ná de eerste wereldoorlog waren in meerdere opzichten fataal voor ons leger. Aan het uiterlijke aanzien van de soldaat werd in ernstige mate afbreuk gedaan. Grauwe uniformjassen, sommige dikwijls voorzien van stoffen knopen,

1e luitenant der artillerie.
Sergeant-tamboer der infanterie.
Korporaal-schietpochter der infanterie.

vormloze broeken met ingewerkte knieën en onpractisch gestreden beenwindse-
len behoorden tot de kleding van de militair. Onooglijke model-kepies, overge-
houden uit de mobilisatievoorraden, werden nog steeds allerwege uitgereikt.
Deze droevige situatie in de presentatie van ons leger zou nog een twaalfal ja-
ren voortduren. Het werd, om begrijpelijke redenen, nu de bloeitijd van de z.g.
„buitenmodelkleding” en de „buitenmodelkepies” die voor f 3,75 met laken bie-
zen en voor f 1,75 met soutache aan de man werden gebracht. Al met al een
vreemde en in feite ongezonde situatie, die eerst in mei 1940 zou eindigen.

's Konings rok voor Jan-soldaat was qua snit en kleur allengs een blamage ge-
worden; doch een keerpunt ten goede kondigde zich aan. Eerst werd het draag-
riemstel voor officieren, vaandrags, kornetten en adjudant-onderofficieren ver-
plicht gesteld. Gouden of zilveren soutache werd op de kepies en veldmutsen aan-
gebracht teneinde het onderscheid te zien tussen hoofdofficieren, subalterne offi-
cieren, vaandrags, kornetten en adjudant-onderofficieren.

In de aanvang van de dertiger jaren werden al enige, zij het schuchtere, wijzigin-
gen in de grijze modelkleding ingevoerd.

Allereerst werd het grijsgroene laken uit de mobilisatiejaren vervangen door
een frisser grijs, met een enigszins blauw-grijze nuance. De smalle broek van de
onberedenen met de bekende „knieetjes” kreeg een bescheiden „pof”. De onmoge-
lijke grauwe beenwindsels met het ingewerkte kuitgedeelte werden vervangen
door prima wollen, rechte beenwindsels uitgevoerd in de nieuwe kleur grijs, het-
geen een aanmerkelijke verbetering betekende. Alleen de herhalingslichtingen
kwamen nog dikwijls onder de wapenen gekleed in de grijsgroene tenue daterend
uit de laatste jaren van de mobilisatie van 1914-1918.

Hoe was de situatie bij de officieren en de onderofficieren? Modelkleding werd
practisch niet gedragen. Wel waren de overjassen betredenen zeer „en vogue”.
Voor f 21,69 werd een dergelijk model verkocht en de drager ervan was in het be-
zit van een martiaal en imponerend kledingsstuk. Overigens deden bovengenoemde
categorieën hun dienst, gekleed in buitenmodel-uniformen. Deze uniformen, o.m.
uitgevoerd in whipcord, pruisisch elastiek, vertoonden vrij grote onderlinge ver-
schillen in snit, afwerking, materiaal en ... kleur.

Een onderzoek, ingesteld naar de diverse gebezigde tinten legergrijs, zowel van
model- als van buitenmodelkleding, leverde het verrassende aantal van 72 va-
riëteiten op.

De legerleiding van Frankrijk, Duitsland, Italië en België gingen voor in moderni-
sering van de uniformen en voerden in de jaren 1933-1936 nieuwe tenues in,
die niet alleen praktischer, maar ook smaakvoller waren.

Zeer waarschijnlijk geïnspireerd door de buitenlandse voorbeelden en de nood-
zaak om in Nederland tot verandering en verbetering over te gaan, vormde de
toenmalige Minister van Oorlog in 1936 een „Commissie voor het nieuwe model
van den veldjas”. Onder voorzitterschap van de Kolonel der Infanterie J. van
Voorthuysen werd met de werkzaamheden begonnen. Als secretaris van deze Com-
missie fungeerde de Kapitein-Intendant P. van der Heide. Vrij snel werden drie
proefuniformen gemaakt met dubbele kragen en met overhemd en das. Veel aan-
dacht werd besteed aan een beter model veldmuts of skäpet (model alpenjagers).
In het depot van het Legermuseum te Leiden bevinden zich nog een aantal van
bovengenoemde proefmodellen, die een sterk Belgisch, Duits of Oostenrijks cachet
vertoonden.

Prijsvraag

Het bestuur van het Genootschap voor Militaire Traditie en Uniformkunde, dat nauwe contacten onderhield met het Ministerie van Oorlog en de legerleiding, activeerde het streven en schreef, teneinde de Minister van advies te kunnen dienen, in 1937 een prijsvraag uit betreffende eventuele verbeteringen van de legeruniformen.

De deelnemers aan deze prijsvraag dienden in het bijzonder de volgende punten in acht nemen:

„Wijzigingen, welke enigszins belangrijke kosten met zich brengen, zullen in dezen tijden niet aanvaard worden en moeten dus als ondoelmatig terzijde worden gelegd, tenzij tevens een bezuiniging voor een overeenkomstig bedrag wordt voorgesteld. Het bestuur stelt zich op het standpunt, dat een smaakvolle kleding de militaire dienstplicht aantrekkelijker maakt en het aanzien van de militair naar buiten verhoogt, zodat dus ieders poging om in deze richting verbetering te brengen, moet worden toegejuicht.“

„Het bestuur zal gaarne zien dat in de uniform zoveel mogelijk de traditie van wapen, dienstvak, regiment of korps wordt geëerbiedigd; ook erkent het bestuur het nut van de onderscheiding en aanduiding van wapensoort categorie, rang en verdienste. Voor alles moet het voorstel voldoen aan de eisen: doelmatig, nationaal en sierlijk!“

Bij de beantwoording van de prijsvraag moest de complete uniform worden behandeld, derhalve evenzeer de grijze als de zwarte uniform, zowel die van officieren als van dienstplichtige militairen. Begrijpelijk dat de grijze tenue een bijzondere voorkeur genoot. Aan deze prijsvraag werd door een 20-tal inzenders deelgenomen.

Het bestuur van het Genootschap besloot echter de beschikbaar gestelde zilveren medaille niet uit te reiken, doch aan de Heren:

L. F. Apol
G. H. J. Gijberti Hodenpijl
F. J. H. Th. Smits

een aquarel van J. C. Hoyneck van Papendrecht aan te bieden voor hun creatieve prestaties.

Bij vrijwel elke inzending bleek oversenstemming te bestaan omtrent de navolgende details:

1. De veldjassen waren ongeveer allen gelijk aan een der drie bestaande proefmodellen.
2. De staande kraag diende vervangen te worden door een liggende, al dan niet van het Engelse model.

3. De broek van de onberedenen diende verbeterd te worden (deze verbetering was intussen ingevoerd).
4. De overjas van de onberedenen werd algemeen afgekeurd.
5. Invoering van de oranje kokarde op elk hoofddeksel werd bepleit.
6. Invoering van een platte pet, in elk geval voor korporaals en manschappen.
7. Emblemen en regimentsnummers dienden op de kraag of patten of op de schouderbedekkingen aangebracht te worden. Biezen kwamen dan te vervallen (een belangrijke kostenbesparing).
8. Invoering van de oranje kokarde met kroon en lauwerkrans voor officieren; voor onderofficieren zonder lauwerkrans.
9. Door alle inzenders werd voorgesteld buiten dienst een koppel of lijfriem te doen dragen, waaraan voor elk wapen de bajonet, al dan niet voorzien van een dragon.

Proefuniformen

Enige typen van de proefuniformen werden in de jaren 1938 en 1939 aan diverse wapens, korpsen en dienstvakken ter beoordeling uitgereikt. Ook de Nederlandse pers werd op de hoogte gesteld en in diverse dag- en weekbladen werden foto's geplaatst. Alhoewel de vóórmobilisatie en de algehele mobilisatie in 1939 de plannen voor een nieuwe uniformering ten dele torpedeerden, werden tot in het begin van 1940 van diverse onderdelen kritische en tevens opbouwende bemerkingsen ontvangen. Aan goede suggesties ontbrak het evenmin. In het algemeen gesteld werd de nieuwe tenue welwillend ontvangen. Uit een grote hoeveelheid wensen moge een kleine keuze volgen:

- Voor het luchtwapen worden speciale eisen gesteld, t.w. open jas, grijs overhemd, zwarte das, platte slappe pet e.a. voor vliegers en waarnemers.
- Dubbele kraag geeft veel reparaties, is warmer dan de staande kraag.
- Split in rug is een voordeel.
- Koppels, ja! Verhoogt het uiterlijk aanzien en geeft een meer militaire stijl.
- Paçjes, ja! Fleurig aanzien, herstel van tradities mogelijk.
- Kokarde iets hoger plaatsen op de veldmuts.
- Kokarde wordt gauw vuil.
- Zakken op de veldjas, prima opbergruimte! etc. , etc. , etc.

De toenmalige commandant van het Depot Pontonniers en Torpedisten schreef vanuit Dordrecht op 12 januari 1940 aan de Commissie zijn bevindingen met deze nieuwe tenue. Blijkbaar had de commandant aan inwoners van Dordrecht hun mening gevraagd.

Zonder uitzondering werd door de ondervraagden het nieuwe model sportieve en vlotter gevonden. Vanzelfsprekend vertoonden de proefmodellen nog meerdere tekortkomingen. De toenmalige Minister van Oorlog nam in dit stadium een definitieve beslissing en schreef op 26 april 1940 op de hem aangeboden nota:

„afdoen zoals in de bespreking op 24/4 is besloten, d.w.z. 7 knopen, wapenonderscheidingsteekenen als voorbeelden, regimentsnummers op schouderbedekking, 4 zakken, omtrent pet zal ik nader beslissen, officieren géén uniform met revers en das”.

10 mei 1940: Uniform-misbruik

De Tweede Wereldoorlog is eerst nu in volle omvang losgebarsten. Duitse leger-eenheden stoten Nederland, Luxemburg, België en Frankrijk binnen. Onze gemobiliseerden doen in deze omstandigheden wat zij doen kunnen. Zij stellen zich te weer waar mogelijk. Jarenlange stelselmatige ondermijning van de weerbaarheid doet zich ernstig gelden. Het leger, gekleed in de grijze tenue, oud en nieuw model, strijdt aan de grenzen, op de Grebbeberg, aan de Afsluitdijk en op en om de vliegvelden in de Vesting Holland. In deze veldgrijze tenue wordt dapper en eerlijk gestreden; evenwel wordt deze tenue eveneens voor subversieve activiteit misbruikt.

Manschappen van het „Bataillon zur besonderen Verwendung Nr. 100” (een organisatie, waaruit later de beruchte „Division Brandenburg” zal ontstaan, het „privé leger” van admiraal Canaris, de chef van de Duitse „Abwehr”) overrompelen in de vroege morgen van de fatale 10e mei 1940 Nederlandse wachtposten bij diverse rivierovergangen in Zuid-Limburg. Deze leden van de Duitse weermacht zijn gekleed in nagebootste Nederlandse veldgrijze legeruniformen. De helmen zijn vervaardigd van karton. Er wordt o.a. een officiersuniform gedragen met drie gouden sterren op de kraag, een tenue van de militaire politie met korporaalchevrons en nestel, waarbij beenwindsels en overjassen worden gedragen. Velen van deze uitrustingsstukken en uniformonderdelen werden in Duitsland vervaardigd; een Duitse reportagefoto van dit in militair opzicht onwaardig gebeuren is in het bezit van schrijver dezes.

15 mei 1940: Verwarring

Het grootste deel van de krijgsmacht in Nederland capituleert. In Zeeland wordt, tezamen met Franse troepen, de strijd voortgezet terwijl legereenheden o.a. uit de „Peel-Raamstelling” zich terugtrekken in zuidelijke richting. Er zijn voorvallen bekend waarin Belgische militairen onze in veldgrijs geklede soldaten voor Duitsers aanzagen, met alle complicaties van dit misverstand. De Nederlandse eenheden, die vóór de Duitse tankcolonnen door België en Frankrijk trekken, worden o.a. in Cherbourg door Britse militairen tijdelijk ontwapend. Een restant onzer in de veldgrijze tenue geklede troepen gaat sloop naar Engeland, verdwijnt in de opvangcentra en doet nog enige tijd in deze uniform dienst

Korporaal-boornblazer der jagers, einde mobilisatie 1914-1918.

Diverse nieuw-model veldjassen tijdens de jaren 1938, 1939 en aanvang 1940 bij het leger te velde beproefd.

Van links naar rechts:

Regiment grenadiers.
Korps motorendienst.
Veldartillerie.
Regiment grenadiers.
Regiment grenadiers.
Infanterie.
Regiment grenadiers.
Voorsel rogpand.
Infanterie.

welke echter vrij snel — in de nazomer van 1940 — wordt vervangen door de Engelse battle dress. Ooggetuigen hebben medegedeeld dat verschillende Engelsen, vooral burgers, onze Nederlandse militairen aanzagen voor Duitse krijgsgevangenen.

Devaluatie van de uniform

Welke gebeurtenissen speelden zich af na de capitulatie in Nederland? Gedeelten van ons leger werden naar Duitsland weggevoerd voor een kortstondige krijgsgevangenschap; de overigen, nog niet gedomobiliseerd, wachtten af. Vrij snel werd het instituut van de Opbouwdienst opgericht. Allerwegen bleef men de veldgrijs tenue dragen van het wapen of korps waartoe men had behoord; evenwel werd aan de tenue een nieuw embleem toegevoegd voor alle rangen, t.w. een gelijkzijdige driehoek van witte stof op de linker bovenmouw. Spoedig werd dit distinctief vervangen door een kleine, donkerblauwe nestel die aan de linker schouder werd gedragen. Na enige tijd verdween ook dit embleem en vonden ingrijpende wijzigingen plaats in de veldgrijs tenue.

Turquoise-kleurige „up and down“-kragen, met korenarenemblemen versierd, werden op de tunieken geplaatst. De leidinggevende figuren van de door de bezetter en zijn aanhang naar Duits model gestichte Arbeidsdienst gingen nu veldgrijs open tunieken dragen met overhemd en das, platte petten naar KNIL-model met turquoise patten met korenaren en sterren op de kraag van de jas.

Langzaam maar zeker verdween het oude veldgrijs. Toen op 1 januari 1941 de Nederlandsche Arbeidsdienst officieel werd opgericht, werd wederom gedokterd aan een nieuwe tenue voor deze on-Nederlandse organisatie.

De Duitse overheid, in het bezit van onze totale voorraad veldgrijs, verschaftte de leiding van de Arbeidsdienst een voorraad kleding van het voormalige leger, t.w. tunieken, rijbroeken-onberedenen, overjassen, veldmutsen, beenwindsels en werkpakken.

Behalve de werkpakken, werd de rest van de kledingvoorraad geleverd in een bronsgroene tint in vele variaties. Dit laatste gaf aanleiding tot veel kritiek, beter gezegd tot het maken van spottende opmerkingen. Edoch „Koenraad van de Arbeidsdienst“ was gekleed en vanwege de grote textielschaarste bleef het daarbij. Op de veldmuts werd een rood-wit-blauwe kokarde gedragen, terwijl de vroegere distinctieven geheel verdwenen. Tevens werden dubbele kragen met wijt rode kraagspiegels op de jas geplaatst.

Van „arbeidsman“ tot en met de rang van „opzichter“ (deze laatste te vergelijken met sergeant-majoor) droeg men deze gewijzigde oude legertenu.

Met het einde van de oorlog verdween tevens de Nederlandsche Arbeidsdienst met zijn oude legeruniformen. Dit was een van de vele eindfasen in de geschiedenis van het veldgrijs.

Totale uitverkoop van het veldgrijs

Na de Duitse inval in Nederland waren er (zoals foto's uit die dagen overduidelijk aantonen) Duitse soldaten die de veldgrijs „rijbroeken-beredenen en onberede-

nen" toevoegden aan hun uniform. Het waren gewilde artikelen. Ook het dragen van beenwindsels bleek als beenbedekking een welkome afwisseling te zijn voor de zware „Stiefel“.

De in Nederland wonende Rijksduitsers werden eveneens onder de wapenen geroepen, uitgerust met geweer model M 95 en gekleed in ons „veldgrijs“. Op de jassen werden dubbele kragen gezet, stoffen adelaars op de rechterborst en op de veldmuts geplaatst, en wederom was een Duits legeronderdeel van uniformen voorzien.

Vanzelfsprekend verdwenen de grote kledingvoorraden uit de magazijnen en werden als krijgsbuit naar het ook op textielgebied niet te verzadigen Derde Rijk getransporteerd.

Het veldgrijs werd o.m. zwart geverfd, van aluminium knopen en dinstinctieven voorzien en uitgereikt aan de diverse wachtkorpsen die meestal waren samengesteld uit bejaarde en zeer bejaarde Duitsers die spottend „Bismarck-Jugend“ werden genoemd. Tenslotte eiste ook nog de beruchte „Landwacht“ zijn aandeel van de kledingvoorraad op.

Naar wordt beweerd, zouden zelfs Russische eenheden, behorend tot het leger van generaal Wlasow, die in Duitse dienst waren getreden, in de veldgrijze tenue gekleed zijn geweest. Door foto's is bewezen dat ook krijgsgevangenen van andere geallieerde naties sommige delen van „ons“ veldgrijs hebben gedragen.

In ere gehouden veldgrijs

De Nederlandse officieren en onderofficieren, krijgsgevangen in Duitsland, droegen tot aan hun bevrijding in 1945, hun veldgrijs.

In bezet, textielarm Nederland werd menig model „overjas-beredenen of -onberedenen“ donkerblauw, donkerbruin of donkergroen geverfd. Povere restanten van de veldgrijze kledingvoorraad ging o.a. naar de bewoners van de concentratiekampen en de tuchthuizen van het Derde Rijk. De bekende Nederlandse verzetsheld Pater Prof. Titus Brandsma O.F.M. droeg in het concentratiekamp te Dachau eveneens een veldgrijze tuniek met staande kraag. Hij kreeg deze tuniek in het „Durchgangslager“ te Amersfoort en heeft ze tot zijn dood toe gedragen. In deze uniformjas gekleed, is van hem door een van zijn medegevangenen een goedgelijkend portret vervaardigd hetwelk uit het kamp werd gesmokkeld en — na te zijn geïllustreerd — over geheel bezet Nederland werd verspreid.

Eens veldgrijs . . . Altijd veldgrijs

Voor Nederland kwam in 1945 eindelijk de algehele bevrijding. Vele leden van de Binnenlandse Strijdkrachten droegen de rijbroeken met beenwindsels of kappen en, als hoofdbedekking, de veldmuts. Tunieken werden niet meer gedragen. Al spoedig werd over de gehele linie voor de Binnenlandse Strijdkrachten de blauwe overall ingevoerd.

Tijdens en na de bevrijding in 1944-1945 maakte onze bevolking kennis met de geel- en groenbruine kleuren van respectievelijk de Engelse en Canadese battle dresses. Deze uniform, sedert 1940 door Nederlandse militairen in Engeland ge-

dragen, werd bij de wederopbouw van de Koninklijke Landmacht hier te lande in 1944 ingevoerd.

Het veldgrijs ging tot het verleden behoren; men mag wel spreken van het hardnekkige veldgrijs, hetwelk, met enige wijzigingen, gedurende een periode van 33 jaar door honderdduizenden Nederlanders werd gedragen. Zelfs thans frappeert het, dat in officiële stukken van de Koninklijke Landmacht nog immer wordt gesproken van „eerste en tweede grijs“ dat evenwel overging in de khaki-kleur!

Over traditie met een „grijs verleden“ gesproken . . .

F. J. Th. Smits

Referendaris Minister van Defensie.

Bronnen en literatuur:

A. ALGEMEEN

1. De Grijs-Groene Uniform van het Nederlandsche Leger

door Kapitein J. C. P. W. A. Steenkamp,
met 36 afbeeldingen in kleuren.
Uitgave: Noordijk en Vlek, 's-Gravenhage, 1912

2. Onze Weermacht te land

door Jhr. G. A. A. Altiog von Geusen, Oud-Luitenant-kolonel van den
Generalen Staf,
viende druk.
Uitgave: Populair Wetenschappelijk Nederland No. 8. Ipenhuur en Van
Seldam, Amsterdam.
(Vermoedelijk 1914)

3. De Nederlandsche strijdmacht en hare Mobilisatie in 1914 (2 delen)

door Kapitein J. Koolman.
Uitgave: J. A. Russes en Herman de Roiter, Purmerend.

4. Serie gekleurde briefkaarten (foto's)

Uitgave: Ned. Ver. „Ons Leger“.
T. de Vries De, Rotterdam
(Vermoedelijk 1915)

5. Serie gekleurde briefkaarten „De Koninklijke Landmacht“

25 stuks in mapje, naar aquarellen van J. van Oorschot.
Uitgave: F. H. Ebbink, 's-Gravenhage.
Druk: N. V. Emm. Smeets, Weert, Hofleverancier.
Cliché: 's-Gravenhage, 's-Gravenhage - Woert.
De originele exemplaren, thans eigendom van het Ministerie van Defensie,
hangen ingelijst in de corridors van de 1e, 2e, 3e en 4e etage van het midden-
gebouw, Kalvermarkt 32 te 's-Gravenhage. Aan deze serie ontbreken een
5-ml aquarellen.
(Vermoedelijk 1935)

6. De Koninklijke Nederlandsche Landmacht

Uitgave: Weekblad „Gelderland in Woord en Beeld”, Arnhem.
Samengesteld onder goedkeuring en met medewerking van Departement van
Defensie.
(Vermoedelijk 1938)

7. De Wacht

Weekblad voor de gemobiliseerde Weermacht en het Nederlandsche Volk.
Met instemming van den Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht.
Uitgave: Koninklijke Nederlandsche Vereeniging „Ons Leger”, 1939—1940.

8. Handbuch der Uniformkunde, Knötel-Sieg

Die militärische Tracht in ihrer Entwicklung bis zur Gegenwart.
Uitgave: Von Diepenbroick-Grüter und Schulz, Hamburg, 1937.

9. Die Uniform

Uitgave: Ciba-Rundschau, 44, Basel, 1940

10. Das Ehrenkleid des Soldaten

Eine Kulturgeschichte der Uniform von ihren Anfängen bis zur Gegenwart.
Im Verlag Ullstein A.G. Martin Lezius, Berlin, 1936.

11. Die graugrünen Felduniformen der Russischen Armee und deren Abzeichen

Verlag von Moritz Ruhl, Leipzig

12. Dictionnaire Militaire

Encyclopédie des Sciences Militaires, Librairie Militaire, Berger, Levrault, 1911

B. VOORSCHRIFTEN

1. Beschrijving

van de Uniformen, de Tensen en het Paardetuig van de Landmacht, vastgesteld
bij de Beschikking van den Minister van Oorlog van 12 September 1912, Vle
Afd., No 431, naar aanleiding van het Koninklijk Besluit van 7 September
1912, No 41; herzien en opnieuw uitgegeven ingevolge Beschikking van den
Minister van Oorlog van 15 Februari 1913, Vle Afd., No 61, naar aanleiding
van het Koninklijk Besluit van 4 Februari 1913, No 92.

2. Beschrijving

van de Uniformen, de Tensen en het Paardetuig van de Koninklijke Landmacht,
vastgesteld bij Beschikking van den Minister van Defensie van 12 Maart 1934,
Vle Afd., No 34, naar aanleiding van het Koninklijk Besluit van 26 Januari
1934, No 64, (L.O. 1934, No 82.)

3. „Voorschrift Kleeding, enz. . .”

Kleeding-, Uitrustings- en Ledergoedvoorschrift voor de Koninklijke Land-
macht, vastgesteld bij Beschikking van den Minister van Staat, Minister van
Defensie a.i. van 30 Juni 1936, Vle Afd., No 29.

Korporaal der genie, circa 1925.
Strikrijder der veldartillerie, circa 1935.

4. Prijsbepaling

voor het jaar 1940. Beschrijving van den Minister van Defensie van 4 December 1939, VIe Afd., No 80. (L.O. 1939, No 390)

5. Wandplaten

Onderscheidingstekenen bij de Koninklijke Landmacht. Veldtenue I en Veldtenue II, gesekend door Van Tilburg, Ambtenaar van het Ministerie van Defensie, 1931, en gedrukt door de Topografische Dienst te 's-Gravenhage.

C. ARCHIEVEN EN PRENTENKABINETTEN

1. Nederlands Leger- en Wapenmuseum te Leiden

- a. Depot Afd. III
Collectie grijsgroene en grijze uniformen, hoofddeksels, distinctieven etc. uit de jaren 1912—1940
- b. Bibliotheek
Schenboeken J. C. Hoyneck van Papendrecht
Voorschriften en boekwerken
- c. Prentenkabinet
Foto's, prenten en aquarellen.

2. Sectie Krijgsgeschiedenis en Ceremonieel v/h Hoofdkwartier van de Koninklijke Landmacht te 's-Gravenhage

Fotoarchief Mobilisatie 1939—1940

3. Bureau Martieme Historie van de Marinestaf te 's-Gravenhage

Gegevens betreffende organisatie en historie van de Marinetroepen van het Commando Zeeland tijdens de mobilisatie 1939—1940 en verder tot aan de opheffing van dit Marineonderdeel op 23 Mei 1940 te 's-Hertogenbosch

4. Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage

Gegevens betreffende de werkzaamheden, die vooraf gingen aan de definitieve invoering van de grijsgroene tenue voor het leger in 1912

5. Collectie F. Smits te Voorburg

*Schouder- en vuistvuurwapens
van het Nederlandse leger
in de periode 1912-1941*

M 95
voor de jongere generatie
iets als een mysterieuze code
in een spionage - affaire ...

voor de oudere generatie
een houvast in bange jaren,
bij oorlog en oorlogsdreiging ...

M 95
een wapen,
geweer en karabijn,
dat in uren van gevaar
aan duizendtallen Nederlanders
in het moederland
en in de gebieden overzee
vertrouwen schonk,
met moed
en trots vervulde ...

M 95
met weemoed
denken nog altijd velen terug
aan een tijd
waarin, zelfs in een bloedige krijg,
de mens praevaleerde boven makelij ...

M 95
hiervoor geven wij het woord
aan de (moderne) wapen-specialist,
K. B. C. Görlitz
het hoofd van het „Armamentarium” te Delft
de conservator, tevens hoofd van Afdeling II (Moderne Wapens)
van het Nederlands Leger- en Wapenmuseum

*Schouder- en vuistvuurwapens
van het Nederlandse leger
in de periode 1912-1941*

K.B.C. Görlitz

In de zeer omvangrijke internationale collecties schouder- en vuistvuurwapens aanwezig in het Legermuseum te Leiden en in de Studieverzameling Militair Materieel te Delft bevinden zich een groot aantal objecten die de in de wapentechniek geïnteresseerden een volledig en indringend beeld kunnen geven betreffende de bewapening der Nederlandse Strijdkrachten gedurende de periode waarin de grijsgroene uniform werd gedragen.

Onder deze wapens neemt de oude vertrouwde Mannlicher Mod. 95 in zijn vele varianten een bijzondere plaats in; vele lezers van „Armamentaria” zullen aan dit goed doordachte en uitmuntend geconstrueerde wapen, hetwelk zoveel voortreffelijke eigenschappen bezat goede herinneringen bewaren.

Hoe bekend dit wapen voor miljoenen Nederlanders ook is geweest — het bleef gedurende bijna een halve eeuw in gebruik — toch zullen vele historische bijzonderheden voor de grote meerderheid onbekend zijn gebleven.

Aan enkele dezer facetten zal in dit artikel de aandacht worden besteed die zij zo ten volle verdienen.

Voorgeschiedenis

Behorende tot de competentie van een daartoe speciaal in het leven geroepen technische commissie, volgde deze reeds geruime tijd de in Europa en Amerika groeiende „trend” naar het zeer kleine militaire kaliber, dat in 1886 door de Fransman Lebel voor het eerst officieel werd geïntroduceerd. Dit fenomeen was te beschouwen als het waarschijnlijke sluitstuk van een kaliber-modernisering, die begonnen was bij vuurwapens met een loopboring van ± 18 mm, in een tijdsverloop van vele jaren overgaand op ± 11 mm. Dit verloop had reeds eerder de onderscheiding in het leven geroepen van „groot” en „klein” kaliber. De verdere ontwikkeling naar nog kleinere kalibers van ± 6 mm is de stand van zaken, zoals die op heden nog bestaat. Deze „generatie” van vuurwapens zouden wij eigenlijk moeten onderbrengen bij de „zeer kleine” of „kleinere” kalibers.

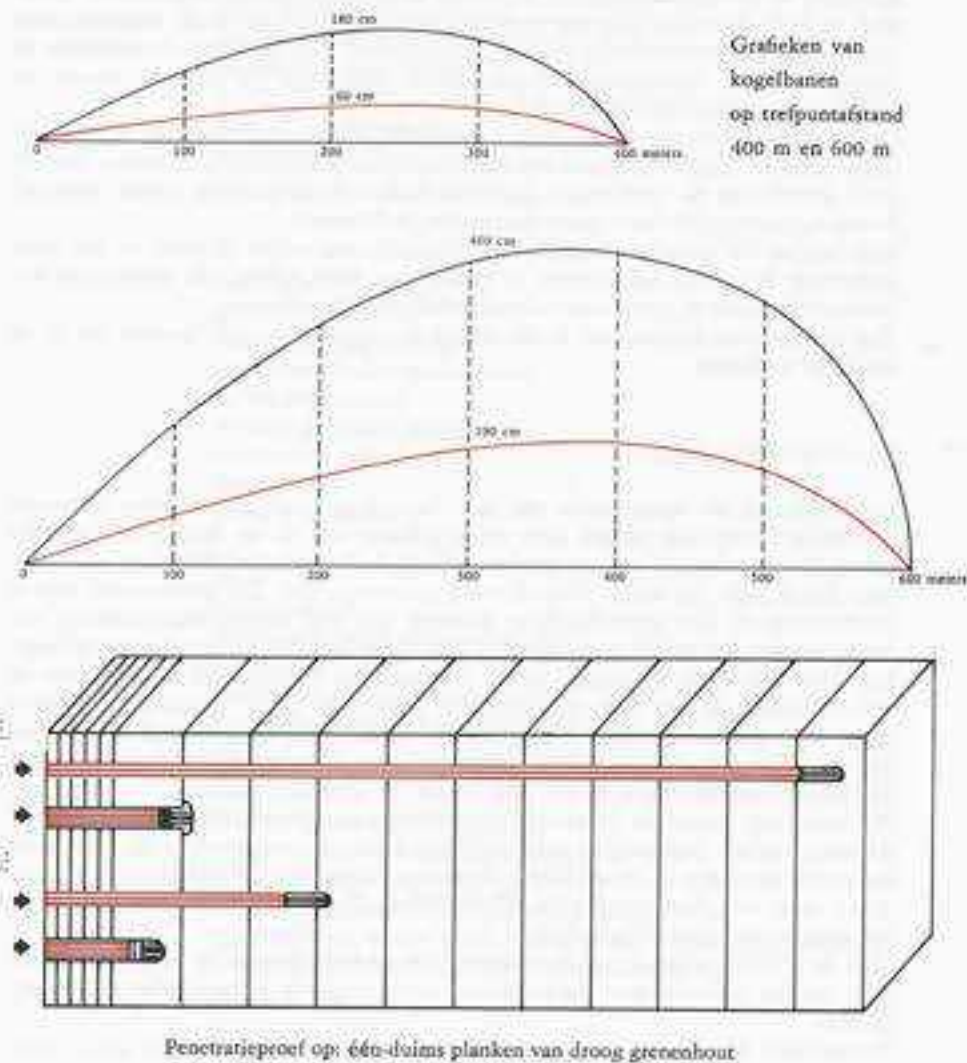
Na langdurige studie en beproeving van talrijke vuurwapenstelsels en -typen viel de keuze op het Oostenrijkse geweer Model 1890, ontworpen door de toen reeds befaamde uitvinder en constructeur Ferdinand Ritter von Mannlicher en gefabriceerd door de „Oesterreichische Waffenfabrik-Gesellschaft”, die later de naam zou voeren van „Steyr-Werke A.G.”

Aan de officiële adoptie van dit geweer ging nog een jarenlange strijd vooraf, die zich van het militaire naar het politieke, administratieve en juridische vlak voortplantte.

De militaire beproevingscommissie, die reeds in 1886 ingesteld was, ging onder-

gewoonte grondig te werk. Na ontvangst van de eerste in Oostenrijk geplaatste proeforder van 100 geweren en 40 karabijnen, werden deze bij toerbeurt in handen gegeven van 3 regimenten cavalerie en 3 regimenten infanterie, die „al doende” met hun wens en kritieken kwamen. Na het aanbrengen van de gewenste modificaties gingen de wapens opnieuw naar deze regimenten. Het destijds nog in bewapening zijnde modelgeweer M 71 (Beaumont) fungeerde hierbij als „tegenhanger”.

De hierna volgende vergelijkende grafieken tussen de bestreken banen en het doorslagvermogen van de beide wapentypen geven een indruk van de mate, waarin deze van elkaar verschillen.

De beslissing viel op 20 september 1894 in een Koninklijke Boodschap aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal, houdende „een ontwerp van wet tot aanvulling en verhooging van het VIIIste hoofdstuk der Staatsbegroting van het dienstjaar 1895”.

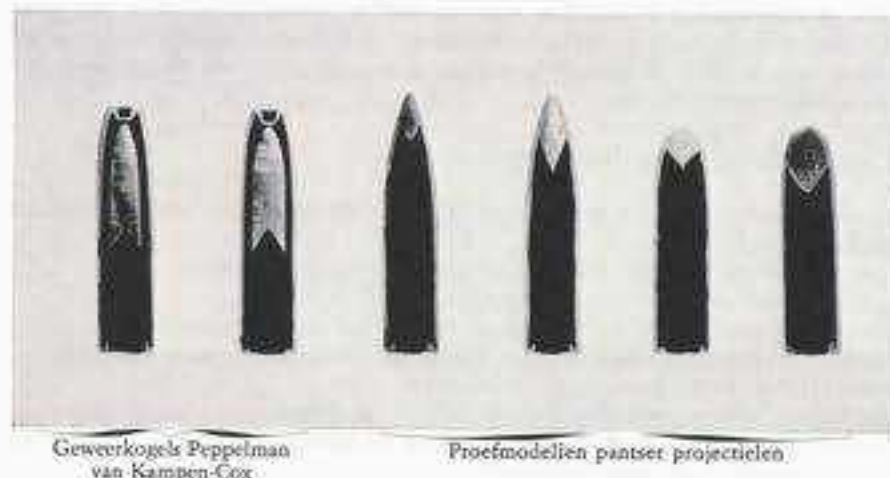
Dit werd spoedig gevolgd door een „Ontwerp van Wet”, waarbij in bovengenoemd hoofdstuk VIII onder een nieuw hoofd „E. Aanschaffing van nieuwe draagbare vuurwapenen”, o.m. werd toegevoegd een nieuw artikel, luidende: „Artikel 97 bis. Eerste termijn van aanschaffing of aanmaak van geweren van 6,5 mM met toebehoren en van de daarbij behoorende patronen...”.

De definitieve invoering van het nieuwe wapen werd geregeld bij Wet van 29 April 1895 St.BL. No. 78.

Hiermede was de omschakeling naar een modern repeteerwapen van klein kaliber een feit geworden.

Terwijl gesteld kan worden, dat deze Mannlicher M 95 als geheel onder de meest uiteenlopende condities zowel in Nederland als in de tropen zeer wel volkdeed, bracht de kaliber-keuze van 6,5 mm spoedig vele tongen en pennen in beweging. Het bijbehorende patroontype bleek, naast goede kwaliteiten, zekere tekortkomingen te bezitten, die het wapentype in zijn totaliteit „achteruit” zette.

Welke overwegingen tot adoptie van dit kleine kaliber hebben geleid is niet duidelijk. Het is mogelijk, dat als hoofdmaatstaf voor het projectiel-rendement behalve de kogelbaan-vlakheid, de penetratie-diepte in weerstandbiedende media gegolden heeft, een toentertijd veel gevolgd theoretisch uitgangspunt. Deze werd bepaald door de arbeidsvermogen-belasting op de dwarsdoorsnede, vervat in een aantal bruikbare mathematische formules, die inderdaad op een zekere kalibervermindering en verhoogd rendement opleverden. De snel toenemende eisen m.b.t. fabriekstechniek, voertijdigheid, ballistiek en pyrotechniek waren echter niet of onvoldoende in deze berekeningen verwerkt. Het is een troost, dat ook enkele andere landen zich in dit opzicht vergisten en voorzover financieel en technisch nog ertoe in staat, ijlings overstap gingen naar een groter kaliber tussen 7,5 en 8 mm. Italië, Japan en de U.S. Navy zijn hier de typerende voorbeelden van. Deze

laatste had bijv. omstreeks 1895 een geweer van het kaliber 6 mm in gebruik genomen, dat nog geen tien jaar later geruisloos werd afgestoten ten gunste van een vuurwapen van groter kaliber, t.w. 30 of 7,62 mm.

De Nederlandse Luchtmacht „omzeilde” deze moeilijkheden door praktisch van meet af aan zijn keuze mede te bepalen op de kalibers 7,7 en 7,9 mm.

Volledigheidshalve dient nog te worden vermeld, dat enkele bijzonder voortvarende constructeurs zich niet bepaalden tot louter kritiek. Zij zetten hun schouders onder de moeilijke taak, binnen de enge grenzen van het te kleine kaliber tot een geschikt projectiel te komen met een groter vermogen. Aan dit laatste was reeds lang vóór de intrede van tanks en pantserauto's behoefte ontstaan o.m. als gevolg van de montage van stalen schillen op het veldgeschut.

Slechts weinigen zullen zich in dit verband nog de namen herinneren van een 2-tal Nederlandse constructeurs nl. de kapitein der artillerie W. Peppelman van Kampen en de burger-technicus G. A. Cox, die o.m. een infanterieprojectiel ontwierpen van 6,5 mm met een aanzienlijk hoger pantserbrekend vermogen.

Schietproeven op pantserplaten van 12 mm dikte verliepen bijzonder succesvol en in 1914 verkregen de beide constructeurs hierop octrooi.

De pantserborende projectieltypen voor de M 95 kal. 6,5 mm, hieronder afgebeeld zijn te beschouwen als uiterst zeldzaam en mogelijk zelfs de enigste exemplaren, die momenteel nog bestaan.

Tot invoering van dit nieuwe projectiel-type is het nimmer gekomen. De Eerste Wereldoorlog ging zijn laatste fase in en daarmee ook het gevaar voor schending van de Nederlandse neutraliteit. Deze omstandigheid en de daarop volgende toestand van vrede (!) maakt een adoptie c.q. een verdere uitbouw van dit gering lijkend project, dat bovendien de verdienste van goedkoopte niet bezat, in veler oog in-opportun.

Op de noodlottige 10e mei 1940 stond het Nederlandse Leger, ditmaal in omstandigheden van bittere ernst, opnieuw met een patroon „oude stijl” in het veld...! Het voorgaande illustreert hoe gemakkelijk een ogenschijnlijk secundaire kwestie, zoals het kaliber-vraagstuk, op de achtergrond gemaakt mede ten nadele van een in technisch opzicht geslaagd project.

Deze te lichtvaardige benadering van het destijds bestaande probleem was kenmerkend voor de reeds eerder in materieel en psychologisch opzicht toegebrachte schade aan de door de gehele bevolking niet eendrachtig en voortdurend bijgehouden landsverdediging.

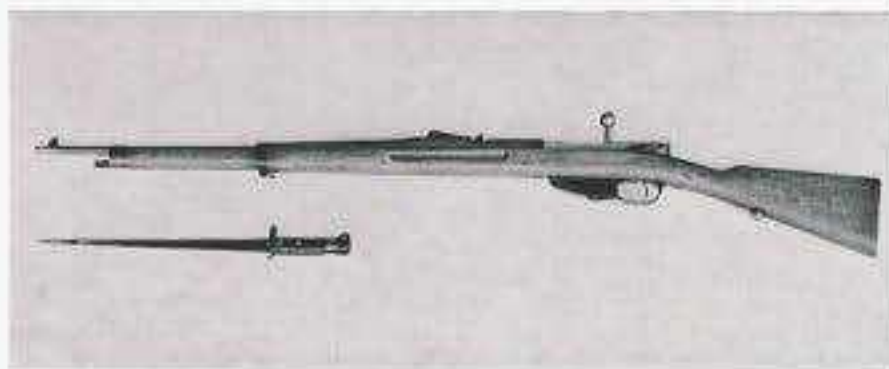
Categorie-gewijze indeling

In overeenstemming met het destijds gevolgde systeem, moet onder draagbare wapens worden verstaan:

- a. de handvuurwapens (geweren, karabijnen, pistolen, revolvers);
- b. de blanke wapens (slag- en stoorwapens).

Dit was de situatie tot ± 1935. Daarna ontstond een toename van het aantal organiek bij het Nederlandsche Leger ingedeelde draagbare wapens, t.w. lichte- en zware machinegeweren, mortieren, bomwerpers.

Het hierna volgend overzicht beperkt zich i.v.m. gebrek aan tekstruimte tot de omschrijving van alle handvuurwapens die in de periode 1912-1941 organiek bij het Nederlandse Leger waren ingevoerd.

1 Geweer M 95

Bestemd tot bewapening van de Infanterie

Geweer

Gewicht met bajonet	4,6	kg
zonder bajonet	4,2	kg

Lengte met bajonet	1643	mm
zonder bajonet	1287	mm

Bajonet

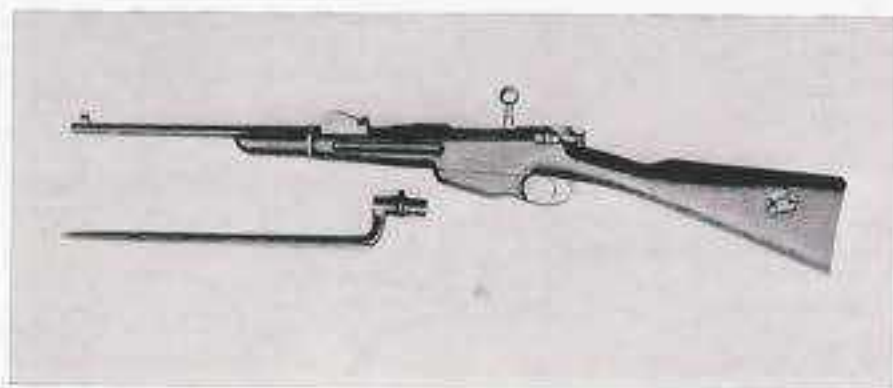
Lengte	479	mm
--------	-----	----

Loop

Lengte	790	mm
Lengte getrokken gedeelte	727,5	mm
Kaliber	6,5	mm

Trekken aantal 4

soort	rechtsdraaiend
diep	0,15 mm
breed	2,5 mm
spoed	200 mm

2 Karabijn M 95 Nr. 1 O.M.

Bestemd voor de Cavalerie, Veld Art. en K. R. A.

Karabijn

Gewicht met bajonet	3.604 kg
zonder bajonet	3.26 kg
Lengte met bajonet	1.325 m
zonder bajonet	0.951 m

Bajonet

Lengte	0.437 m
--------	---------

Loop

Lengte	448.6 mm
Lengte getrokken gedeelte	385 mm
Kaliber	6.5 mm

Trekken aantal 4

soort	rechtsdraaiend
diep	0.15 mm
breed	2.5 mm
spoed	200 mm

3 Karabijn M 95 Nr. 1

Bestemd voor cavalerie en K. R. A.

Karabijn

Gewicht met bajonet	3.85 kg
zonder bajonet	3.50 kg
Lengte met bajonet	1.195 m
zonder bajonet	0.94 m

Bajonet

Lengte	0.37 m
--------	--------

Loop

Lengte	448.6 mm
Lengte getrokken gedeelte	385 mm
Kaliber	6.5 mm

Trekken aantal 4

soort	rechtsdraaiend
diep	0.15 mm
breed	2.5 mm
spoed	200 mm

4 Karabijn M 95 Nr. 2 O.M.

Bestemd voor het Korps Marechaussee

Karabijn

Gewicht met bajonet	3.55 kg
zonder bajonet	3.353 kg
Lengte met bajonet	1.263 mm
zonder bajonet	0.958 mm

Bajonet

Lengte	0.354 mm
--------	----------

Loop

Lengte	449	mm
Lengte getrokken gedeelte	385	mm
Kaliber	6.5	mm

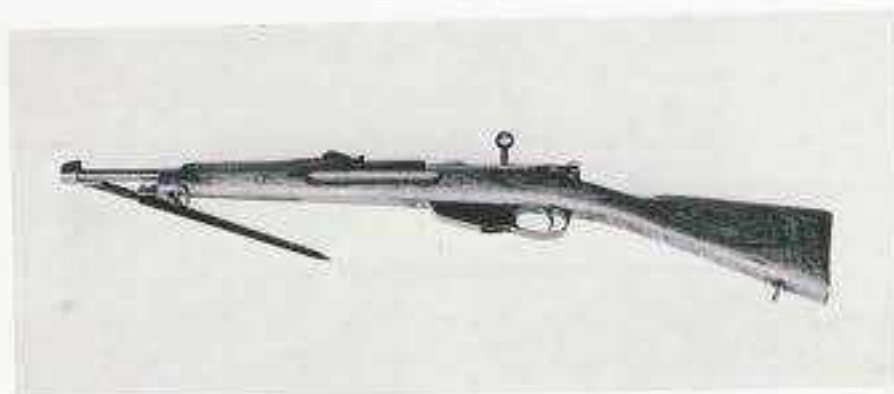
Trekken aantal 4

soort	rechtsdraaiend
diep	0.15 mm
breed	2.5 mm
spoed	200 mm

Bijzondere verschillen

Voorzien van dubbele rust

- a. geen handbescherming
- b. geen magazijnsbekleding
- c. bovenband zonder bajonethaft
- d. onderband met kordonbeugel en haak voor bajonetpunt

5 Karabijn M 95 Nr. 2

Bestemd voor het Korps Marechaussee

Karabijn

Gewicht met bajonet	3.55 kg
zonder bajonet	3.353 kg
Lengte met bajonet	1.263 m
zonder bajonet	0.958 m

Bajonet

Lengte	0.354 m
--------	---------

Loop

Lengte	449	mm
Lengte getrokken gedeelte	385	mm
Kaliber	6.5	mm

Trekken aantal 4

soort	rechtsdraaiend
diep	0.15 mm
breed	2.5 mm
spoed	200 mm

Bijzonderheden

Is voorzien van dubbele rust.

6 Karabijn M 95 Nr. 3 O.M.

Bestemd voor de Vesting-Artillerie, de Genietroepen, de Korpsen Pontonniers en Torpedisten.

Karabijn

Gewicht met bajonet	3.836 kg
zonder bajonet	3.353 kg
Lengte met bajonet	1.442 m
zonder bajonet	0.951 m

Bajonet

Lengte	0.607 m
--------	---------

Loop

Lengte	448.6 mm
Lengte getrokken gedeelte	385 mm
Kaliber	6.5 mm

Trekken aantal 4

soort	rechtsdraaiend
diep	0.15 mm
breed	2.5 mm
spoed	200 mm

Bijzonderheden

- a. magazijnbekleding ontbreekt
- b. geen dubbele rust

7 Karabijn M 95 Nr. 3

Bestemd voor de Vesting-Artillerie, de Genie troepen, de Korpsen Pontonniers en Torpedisten

Karabijn

Gewicht met bajonet	3.836 kg
zonder bajonet	3.353 kg
Lengte met bajonet	1.442 m
zonder bajonet	0.951 m

Bajonet

Lengte	0.607 m
--------	---------

Loop

Lengte	448.6 mm
Lengte getrokken gedeelte	385 mm
Kaliber	6.5 mm

Trekken aantal 4

soort	rechtsdraaiend
diep	0.15 mm
breed	2.5 mm
spoed	200 mm

Bijzonderheden

Is voorzien van dubbele rust

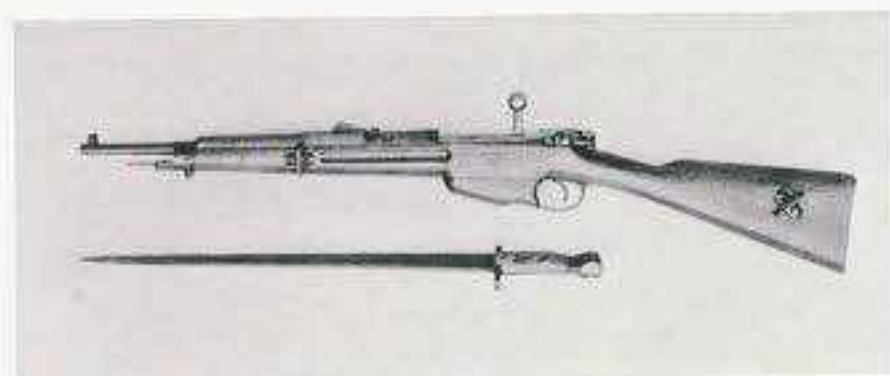
8 Karabijn M 95 Nr. 4 O.M.

Bestemd voor het Korps Wielrijders en Mitrailleursschutters

<i>Karabijn</i>	
Gewicht met bajonet	3.85 kg
zonder bajonet	3.367 kg
Lengte met bajonet	1.442 m
zonder bajonet	0.951 m
<i>Bajonet</i>	
Lengte	0.607 m
<i>Loop</i>	
Lengte	448.6 mm
Lengte getrokken gedeelte	385 mm
Kaliber	6.5 mm
Trekken aantal 4	
soort	rechtsdraaiend
diep	0.15 mm
breed	2.5 mm
spoed	200 mm

Bijzonderheden

- a. Bovenband zonder kordonbeugel
- b. 2 kordonsleuven
- c. niet voorzien van dubbele rost

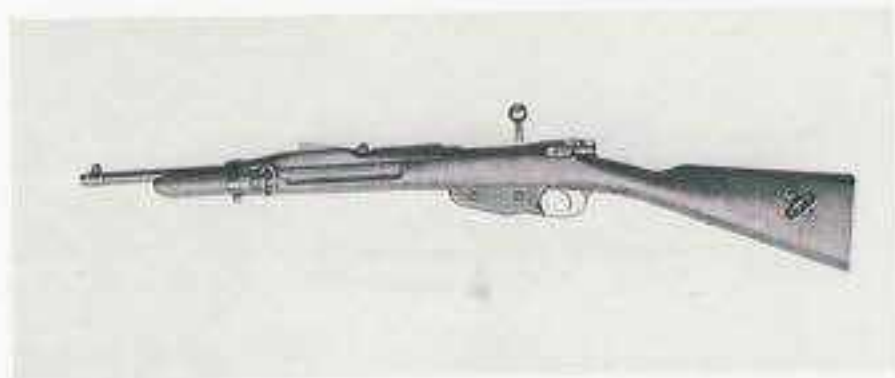
9 Karabijn M 95 Nr. 4

Bestemd voor het Korps Wielrijders en Mitrailleursschutters

<i>Karabijn</i>	
Gewicht met bajonet	3.85 kg
zonder bajonet	3.367 kg
Lengte met bajonet	1.442 m
zonder bajonet	0.951 m
<i>Bajonet</i>	
Lengte	0.607 m
<i>Loop</i>	
Lengte	448.6 mm
Lengte getrokken gedeelte	385 mm
Kaliber	6.5 mm
Trekken aantal 4	
soort	rechtsdraaiend
diep	0.15 mm
breed	2.5 mm
spoed	200 mm

Bijzonderheden

- Is voorzien van dubbele rost
- Twee kordonbeugels

10 Karabijn M 95 Nr. 5

Dit was in feite een ingekort geweer M 95.

T.a.v. het beslag van dit model bestond geen volledige uniformiteit.

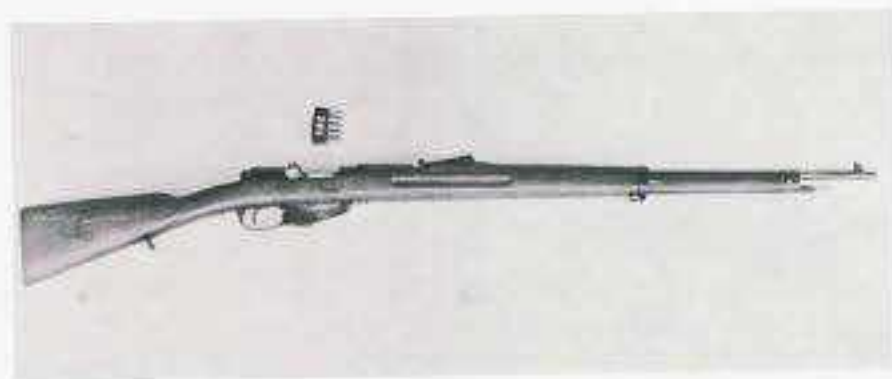
Ze kunnen uitgerust zijn:

met lange handbeschermer
met bajonethaak voor geweerbajonet
zonder magazijnbekleding.

11 Geweer M 95 Loopgraaf

Dit is het modelgeweer M 95, voorzien van een periscoop, een beugel en een kolfsteunstuk.

12 Geweer M 95 K.S.O.

Geweer

Gewicht 4,725 kg
Lengte 1,287 m

Loop

Lengte 790 mm
Kaliber 5,5 mm
Aantal trekken, rechtsdraaiend 8

Trekken

Aantal 8
Soort rechtsdr.
Diepte 0,125 mm
Breedte 1,5 mm
Spoed 525 mm

Bijzonderheden:

De afsluiter en de slagpin-punt zijn gewijzigd teneinde de scherpe patroon nr. 13. (randvuur) te accommoderen.

13 Karabijn M 95 K.S.O.

Karabijn

Gewicht met bajonet 4.07 kg
 zonder bajonet 3.57 kg

Lengte met bajonet 1.442 m
 zonder bajonet 0.951 m

Bajonet

Lengte 0.607 m

Loop

Lengte 448.6 mm
 Lengte getrokken gedeelte 400 mm
 Kaliber 5.5 mm

Trekken aantal 8
 soort rechtsdraaiend

Bijzonderheden:

De afsluiter en de slagpin-punt zijn gewijzigd teneinde de scherpe patroon-nr. 13 (randvuur) te accommoderen.

14 Geweer K.S.-M 91 (Beaumont)

Is een modificatie van het model geweer M 71 met zwart geverfde kolf en lade, hogere vizierkorrel, gewijzigde slagpin en slagpin-gat. Voor kamer-schietcilinders en Flobertpatronen kal. 6 mm.

Afmetingen

Totale lengte 1.320 m
 Looplengte 0.832 m
 Gewicht 4.5 kg

Bijzonderheden

Bij de montage van de kamerschietcilinders (volgens het stelsel Gaupillat) werden de loopen vooraf glad uitgeboord op 12,5 mm.

15 Karabijn K.S.-M 95 (Remington)

Is een modificatie van de karabijn M 1875; voor kaliber 6 mm Flobert.

16. Revolvers Model 1873 NM (boven) en OM (onder)

Systeem Chamelot-Delvigne.

Lengte (totaal)	280	mm
Lengte loop	161	mm
Gewicht	± 1,5	kg
Kaliber	9,4	mm
Trekken(aantal)	4	
Aantal schoten	6	

17 Pistoel M 25 Nr. 1

Systeem Browning

Bestemd voor officieren, mitrailleursschutters en overige niet-geweer- of karabijn-dragenden.

Lengte (totaal)	178	mm
Lengte loop	113	mm
Gewicht	0,675	kg
Kaliber	7,65	mm
Trekken (aantal)	5	
Inhoud patroonhouder	9	patronen

Bijzonderheden:

De pistolen zijn boven op de slede gemerkt met een gekroonde W, m.n.v. die der Marechaussee en Politietroepen, die aan de rechterzijde der slede voorzien zijn van het slagmerk „Kon. Mar.” en „Pol. Tr.” Dit wapen maakt thans deel uit van de bewapening der Nederl. Politie.

18 Pistoal M 25 Nr. 2

Systeme Browning.

Lengte (totaal)	178	mm
Lengte loop	113	mm
Gewicht	0,678	kg
Kaliber	9	mm
Trekken (aantal)	5	
Inhoud patroonhouder	8	patronen

Bijzonderheden:

Als nr. 17 Pistoal M25 Nr. 1

19 Pistoal M 25 Oefen

Dit zijn pistolen M 25 uitgerust met insteeklopen van systeem Liebhaf, Kaliber 4 mm.

Bijzonderheden:

Het hierboven afgebeelde garnituur kan op eenvoudige wijze op ieder pistool worden gemonteerd.

De 3 flesvormige stalen cilindfers (rechtsbeneden) zijn de z.g. laadpatronen, die de eigenlijke 4 mm patroontjes bevatten.

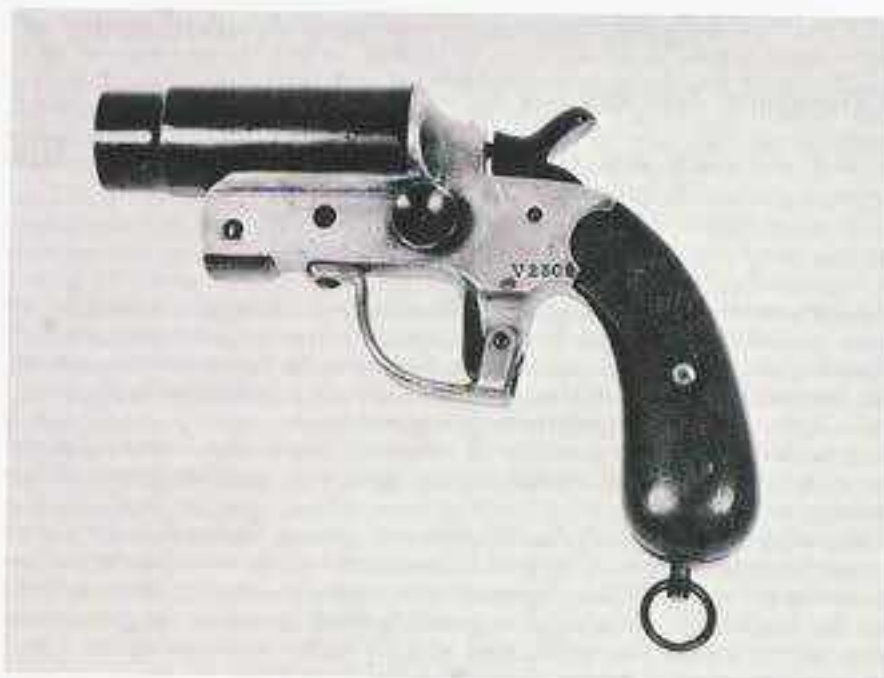
Dit patent is zwitsers van origine.

20 Lichtpistool

Lengte	312	mm
Lengte loop	230	mm
Gewicht	0,265	kg
Kaliber	25	mm

Voor het geven van licht- en rooksignalen.
 De hiervoor gebruikte munitie bestaat uit seinpatronen (rode, groene en witte sterren), rookpatronen (daglichtsignaal) en lichtpatronen. De uit laatstgenoemde geprojecteerde lichtelementen verlichten gedurende ± 8 sec. een terrein-vlak van ruim 25.000 m².

21 Seinpistool M. 23 (Vliegtuig)

Lengte (totaal)	177	mm
Lengte loop	95	mm
Gewicht	0,205	kg
Kaliber	25	mm

Voor het afvuren van licht- en signaalpatronen, beide soorten uitsluitend bedoeld als seingever. Ontsteking der lichtelementen volgde direct na projectie.

Eerste ontmoeting van Nederlandse en Pruisische troepen in de avond van 18 juni 1815 na de slag bij Waterloo, nabij Maison du Roi

H. Ringoir

Ter gelegenheid van het huwelijk van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina en Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Hendrik op 7 februari 1901 werd door de Koninklijke Landmacht een schilderij van J. Hoyneck van Papendrecht aangeboden, dat door welwillendheid van Hare Majesteit Koningin Juliana thans in het Nederlands Leger- en Wapenmuseum tentoongesteld wordt.

Ongetwijfeld behoort dit doek, dat de enigszins langademoige benaming draagt welke de titel van dit artikel vormt, tot het beste werk van onze grote militaire schilder.

Voor de juistheid van de afgebeelde uniformen staan de deskundigheid en grote nauwkeurigheid van Hoyneck borg. In de inventaris van zijn atelier, welke aan het Legermuseum werd nagelaten, bevonden zich talrijke uniform- en uitrustingsstukken die Hoyneck op zijn schilderijen heeft afgebeeld. Voorzover zij de verwoesting van het kasteel Doorwerth, waar vóór de laatste wereldoorlog het Legermuseum was gevestigd, hebben overleefd, maken ze nog deel uit van de collectie. Voor de Pruisische uniformen heeft Hoyneck stellig advies gevraagd van Professor Richard Knötel, met wie hij goed bevriend was en die thans nog geldt als de meest gezaghebbende autoriteit op het gebied van uniformen. Zijn „Handbuch der Uniformkunde“ verscheen in 1896 en beleefde enige jaren geleden nog een herdruk.

Ongetwijfeld is het schilderij van Hoyneck van Papendrecht het product van een diepgaande studie, waarbij luitenant-generaal F. de Bas zich stellig niet onbetuigd heeft gelaten. Immers in diens „Prins Frederik en zijn tijd“ wordt een uitvoerige beschrijving gegeven van de slagen bij Ligny, Quatre-Bras en Waterloo, die resulteerden in de afgebeelde ontmoeting.

À la bayonette...

Nadat op 16 juni 1815 de Pruisen bij Ligny waren verslagen, trokken ze via Wavre terug en bereikten twee dagen later het slagveld van Waterloo nabij het Bois de Paris, waar zij een ernstige bedreiging vormden voor de rechterflank van de sinds de middag woedend aanvallende Fransen.

Tot twee maal toe deed het 4e Pruisische korps onder generaal graaf Bülow von Dennewitz een aanval op Plancenoit, eerst met de 16e Brigade onder kolonel von Hiller, toen met de 14e Brigade onder kolonel von Funck. Daarna deed het 2e Korps onder generaal-majoor Pirch I (er namen twee generaals met die naam deel aan de slag) een aanval met de 5e Brigade onder generaal-majoor von Tippelskirch, die met steun van de 14e en 16e Brigade er in slaagde de verbeten vechtende Fransen terug te drijven op Maison du Roi.

Op dit moment had de Franse aanval op de Nederlandse en Britse troepen bij Mont St. Jean een hoogtepunt bereikt en stond het 3e Pruisische korps onder luitenant-generaal von Thielmann langs de Dyle blootgesteld aan hevige Franse aanvallen. Op dringend verzoek van Wellington gaf veldmaarschalk Blücher geen versterkingen aan von Thielmann maar verhoogde hij zijn druk op de Franse rechterflank, die hierdoor in een onhoudbare positie kwam.

De Franse Garde stond als een rots maar kon het terugtrekken van andere Franse regimenten niet beletten. De commandant van de 5e Nederlandse divisie, luitenant-generaal D. H. baron Chassé plaatste zich voor zijn 1e Brigade (commandant kolonel H. Detmers) en sprak de legendarische woorden „À la bayonette, vive le roi“ (tot de brigade behoorde ook het 35e Bataljon Jagers, het oude 1e Regiment Zuid-Nederlandse Jagers, dat Franstalig was).

Nu ontstond de Franse terugtocht in een vlucht en de 3e Divisie, die de eerste uren van de slag bij Eigenbrakel in reserve had gelegen en daarna het zwaar bedreigde centrum kwam versterken, zette de achtervolging in met voorop de 1e Brigade.

En ongeveer gelijktijdig met de ontmoeting van Wellington en Blücher bij de hoeve La Belle Alliance, bereikte het 19e Bataljon Nationale Militie het gehucht Maison du Roi, aan de straatweg van Brussel naar Charleroi, waar het Pruisische troepen aantrof.

Deze ontmoeting is door Hoyneck weergegeven, zoals blijkt uit een toelichting op het schilderij die generaal de Bas heeft samengesteld.

De overwinnaats.

Deze toelichting verwijst eerst naar de handwijzer naar Plancenoit (links boven) en noemt de bij deze handwijzer staande infanteristen als behorende tot het 1e Pommerse Infanterie Regiment en het 15e Infanterie Regiment.

De cavaleristen daarachter behoren tot het 3e Silezische Landweer Cavalerieregiment, behalve de man die met zijn sabel zwaait, die van het 2e Silezische Huzarenregiment is. De met zijn linkerhand wijzende officier is weer van het 1e Pommerse en de tamboer naast hem van het 15e. De drie officieren in het midden behoren tot het 15e, 1e Pommerse en het Nederlandse 19e Militie.

Achter deze groep staat Silezische Landweer Infanterie en één Silezische Landweercavalerist (met lans).

Rechts op de voorgrond een tamboer en flankeurs van het 19e Bataljon Nationale Militie (duidelijk kenbaar aan de bataljonsinitialen op de veldfles).

Links bij het achtergelaten Franse kanon ligt een huzaar van het 8e Pruisische regiment, daarachter een Franse kurassier en infanterist.

Uit de huisdeur rechts komen Franse gewonden, waarvan er ook nog een voor de waterput zit.

Aan de hand van de slagorden, opgenomen in „Prins Frederik en zijn tijd“, kan worden vastgesteld dat bij het 4e Pruisische korps onder meer waren ingedeeld:

bij de 16e Brigade:

15e Infanterieregiment onder Majoor von Wittich,

1e Silezische Landweer Infanterieregiment onder Majoor von Fischer,

2e Silezische Landweer Infanterieregiment onder luitenant-kolonel von Blaudowsky

3e en 4e eskadron van 3e Silezische Landweer Cavalerieregiment onder ritmeester von Altenstein,

en bij de 1e Brigade Reservecavalerie:

2e Silezische Huzarenregiment onder kolonel von Ecke en

8e Huzarenregiment onder majoor von Colomb.

Het 1e Pommerse Infanterieregiment onder majoor von Cardell was ingedeeld bij de 5e Brigade van het 2e Korps.

Het 19e Bataljon Nationale Militie onder majoor H. Boellaardt behoorde tot de 1e Brigade van de 3e Divisie.

Volgens de beschrijving van de gevechtshandelingen, ontleend aan de Bas, is er dus geen reden de aanwezigheid van de afgebeelde soldaten te betwijfelen en het is de verdienste van Hoyneck van Papendrecht dat hij het gebeuren met zoveel actie en kleur heeft weergegeven.

Genealogien en onderscheidingen

In zijn toelichting geeft de Bas nog enige bijzonderheden over de genoemde korpsen en het is verleidelijk zijn betoog te vervolgen.

Het 15e Infanterieregiment kreeg op 21 juli 1816 de naam „Infanterieregiment Prinz Friedrich der Niederlande (2. Westfälisches) Nr. 15. Na de dood van Prins Frederik (in 1881) was Hare Majesteit Koningin Emma tot november 1918 Chef van het regiment. Op 24 augustus 1921 werd de 16e Compagnie van het 18e Regiment Infanterie van de Rijksweer als voortzetting van dit regiment erkend. In 1935 ging de voortzetting over op het 2e Bataljon van Infanterieregiment 58, dat evenals het oude 15e te Minden in garnizoen kwam.

Het 2e Silezische Huzarenregiment was tot 1918 Huzarenregiment Graf Götzen (2. Schlesisches) Nr 6, in 1921 voortgezet door 2e eskadron van 11 (Preussisches) Reiterregiment, in 1935 Panzerabwehr Abteilung 53.

8e Huzarenregiment was tot 1918 Huzarenregiment „Nikolaus II von Russland“ (1. Westfälisches) Nr 8, in 1921 voortgezet door 2e eskadron van 15e Reiterregiment, in 1935 door Staf, 5e, 9e en 11e eskadron van Kavalerieregiment 15.

1e Pommerse Infanterieregiment was tot 1918 Grenadierregiment „König Friedrich Wilhelm IV“ (1. Pommersches) Nr 2, in 1921 voortgezet door 1e en 2e compagnie van 5e (Preussisches) Infanterieregiment, in 1935 door Staf, 1e en 2e Bataljon en 13e en 14e Compagnie van Infanterieregiment 5.

Zoals bekend verondersteld mag worden, zijn de huidige onderdelen van de Duitse Bundeswehr niet de voortzetting van vroegere regimenten.

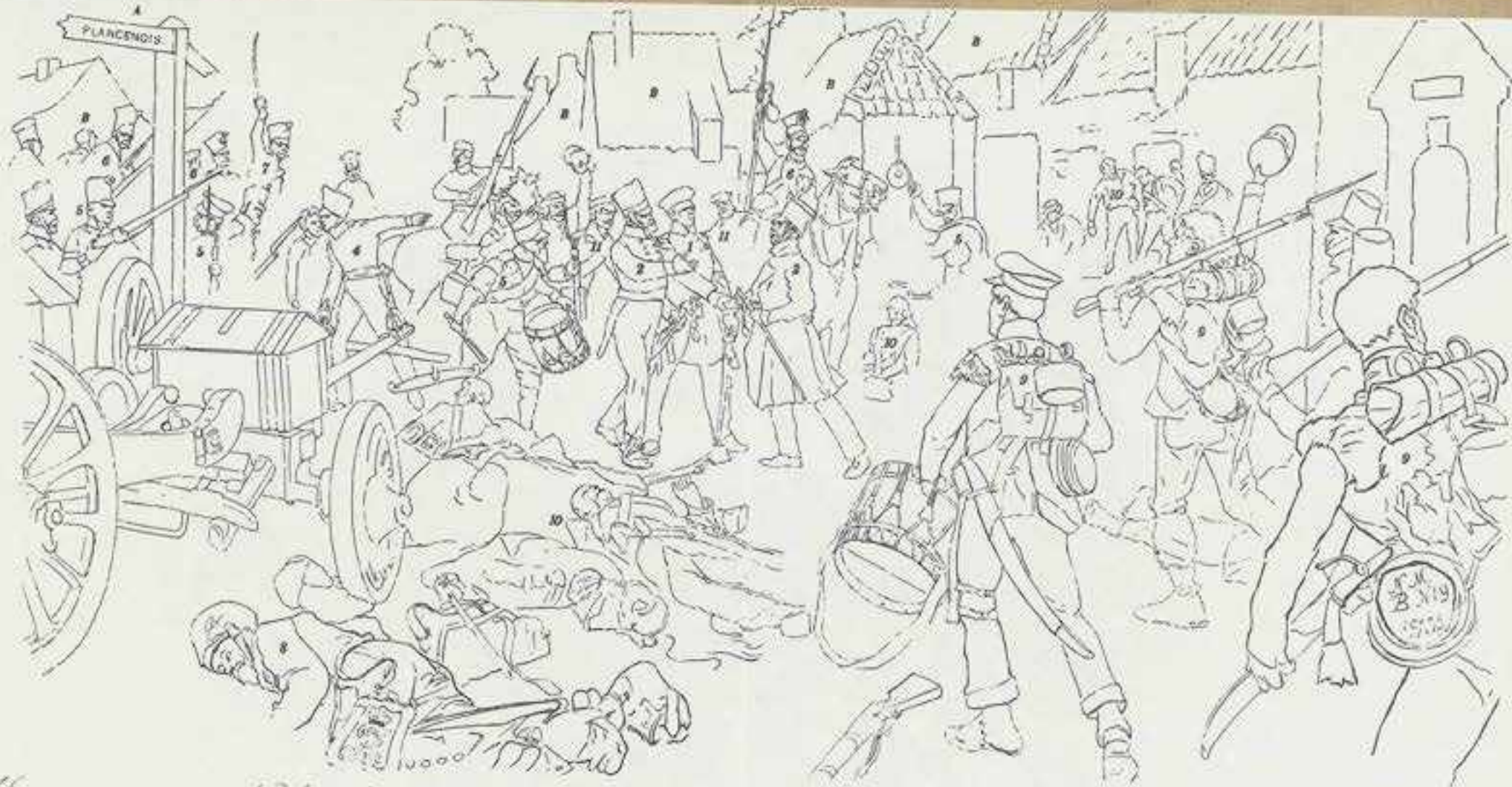
Het 19e Bataljon Nationale Militie werd 31 december 1819 1e Bataljon van 13e Afdeling Infanterie, 8 september 1839 1e Bataljon van 3e Afdeling Infanterie, 6 maart 1841 1e Bataljon van 3e Regiment Infanterie en is thans 47 Pantserinfanteriebataljon „Menno van Coehoorn“.

Eerste ontmoeting van Nederlandse en Pruisische troepen in de avond van 18 juni 1815 na de slag bij Waterloo nabij Maison du Roi.

Olieverfschilderij van J. Hoyneck van Papendrecht (1858-1933).

Bruikleen H.M. de Koningin.

Eerste ontmoeting van e Nederlandsche-en Pruisische troepen, in den avond van 18 Juni 1870 na den slag by Wissembour, naby "Maison du Roi".
 Teekening by de reproductie der schildering van J. Koyck van Popendrecht, naar H. van der Meer, afgebeeld in de "Nieuwe Gids" van 1870, in gelegenheid van Koning D. Wilhelms Kroonlijfe aangek. der door het Leger.

1. Troepen, in plaats van de landing van Pruisische Leger, naar de "Maison du Roi" naar de richting der vesting van Plancenois, naby Wissembour.	2. Troepen, in plaats van de landing van Pruisische Leger, naar de "Maison du Roi" naar de richting der vesting van Plancenois, naby Wissembour.	3. Troepen, in plaats van de landing van Pruisische Leger, naar de "Maison du Roi" naar de richting der vesting van Plancenois, naby Wissembour.
2. Troepen van het 1 ^o Pruisische Infanterie Regiment, naby van Wissembour, naby Wissembour.	3. Troepen van het 1 ^o Pruisische Infanterie Regiment, naby van Wissembour, naby Wissembour.	4. Troepen van het 1 ^o Pruisische Infanterie Regiment, naby van Wissembour, naby Wissembour.
3. Troepen van het 1 ^o Pruisische Infanterie Regiment, naby van Wissembour, naby Wissembour.	4. Troepen van het 1 ^o Pruisische Infanterie Regiment, naby van Wissembour, naby Wissembour.	5. Troepen van het 1 ^o Pruisische Infanterie Regiment, naby van Wissembour, naby Wissembour.
4. Troepen van het 1 ^o Pruisische Infanterie Regiment, naby van Wissembour, naby Wissembour.	5. Troepen van het 1 ^o Pruisische Infanterie Regiment, naby van Wissembour, naby Wissembour.	6. Troepen van het 1 ^o Pruisische Infanterie Regiment, naby van Wissembour, naby Wissembour.
5. Troepen van het 1 ^o Pruisische Infanterie Regiment, naby van Wissembour, naby Wissembour.	6. Troepen van het 1 ^o Pruisische Infanterie Regiment, naby van Wissembour, naby Wissembour.	7. Troepen van het 1 ^o Pruisische Infanterie Regiment, naby van Wissembour, naby Wissembour.
6. Troepen van het 1 ^o Pruisische Infanterie Regiment, naby van Wissembour, naby Wissembour.	7. Troepen van het 1 ^o Pruisische Infanterie Regiment, naby van Wissembour, naby Wissembour.	8. Troepen van het 1 ^o Pruisische Infanterie Regiment, naby van Wissembour, naby Wissembour.
- Aangevuld door den Directeur van het
 Rijksarchief, te Utrecht, van den
 Generaal-Majoor, April 1870.

Voor het aandeel van dit bataljon aan de aanval van de Brigade Detmers werd bij Koninklijk Besluit van 7 augustus 1896 aan het 3e Regiment Infanterie het vaandelopschrift „Waterloo 1815” verleend. In augustus 1831 nam het bataljon deel aan de tiendaagse veldtocht in België, in mei 1940 onderscheidde het zich bij Mill, van begin 1946 tot 14 mei 1948 diende het bij de V-Brigade op West-Java (Tandjong Priok, Batavia, Bandoeng, Tjimahi, Tomo, Cheribon, Poerbalingga, Banjoemas, Tjilatjap en Gombong).

Op 8 juli 1815 werden de volgende onderscheidingen verleend:

Veldmaarschalk G. L. Vorst Blücher von Wahlstatt en Generaal der Infanterie F. W. Graaf von Bülow Dennewitz, Grootkruis der Militaire Willemsorde.
Luitenant-generaal D. H. baron Chassé, Commandeur der Militaire Willemsorde,
Kolonel H. Detmers, Ridder Militaire Willemsorde 3e klasse.

Op 11 augustus 1815 werd laatstgenoemde onderscheiding ook aan Majoor H. Boellaardt verleend.

Het Armamentarium

door Ir. G. Berends

Altoos, inzonderheid in vredenstyden, wordt 'er, in dit Magazyn, eene groote menigte grof Geschut, Wapens en ander Oorlogstuig bewaard. Verscheiden Werkvertrekken heeft men in het zelve, alwaar het Oorlogsgereedschap schoon gemaakt en voor 't verderf beveiligd wordt.

Tegenwoordige Staat, 1742.

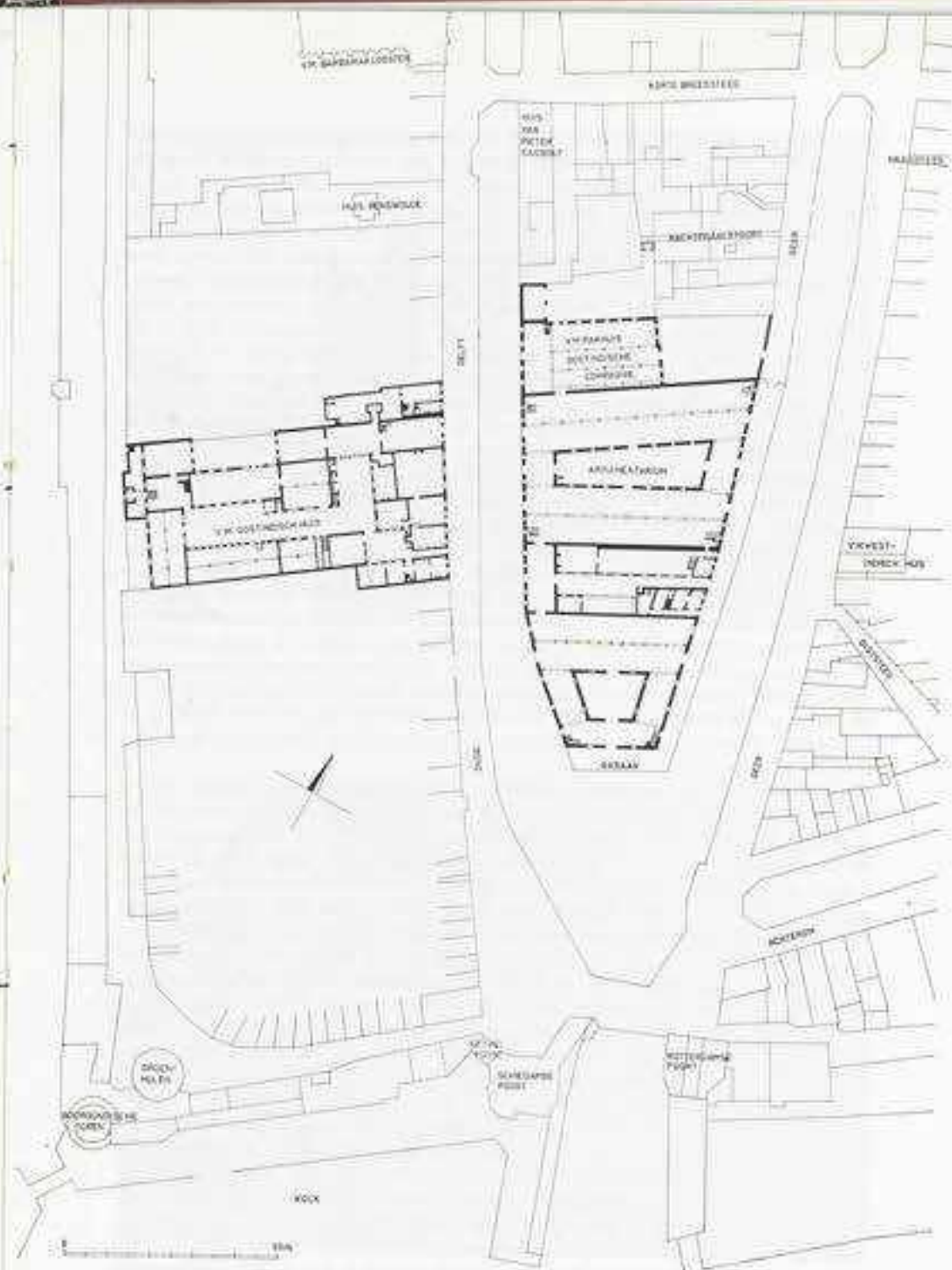
Onderaan de Oude Delft, op de samenvloeiing met de Geer, ligt ongenaakbaar het complex gebouwen, dat bekend staat als het Armamentarium. Eeuwendang was het als militair domein voor een gewoon burger niet toegankelijk. Pas in de laatste jaren is daar enige verandering in gekomen, nu het grootste gedeelte een dependance is geworden van het legermuseum te Leiden, waarin oorlogsmateriaal uit de Tweede Wereldoorlog en daarna is ondergebracht.

De naam ontleent we aan het opschrift aan de zijde van de Oude Delft: „Armamentarium Ordinum Hollandiae & Westfrisiae”, Wapenmagazijn van de Staten van Holland en Westfriesland. Vroeger noemde men het (Groot) Ammunitionehuis, Ammunitionemagazijn, Gemeenlands magazijn van Holland of (Groot) Arsenal en later Rijks Arsenal.

Het complex bestaat uit drie gedeelten (afb. 1). Het zuidelijke gedeelte, opgetrokken van paarsrode baksteen met zandstenen banden, heeft boven de ingang in de zuidgevel een gevelsteen met het jaartal 1602 (afb. 3, 4 en 5). Het noordelijke gedeelte, een stoer bouwblok van paarsgraauwe baksteen met gebosseerde hoekpenanten en een zware kroonlijst (afb. 7 en 8) is aan beide zijden voorzien van het jaartal 1692. Tussen deze gedeelten in bevindt zich aan de westzijde een hoog bouwblok, dat in zijn opbouw veel overeenkomst vertoont met het noordelijke gedeelte, maar eenvoudiger is uitgevoerd (afb. 7); aan de oostzijde bevinden zich daar twee lage gebouwtjes ter weerszijden van een poort. De ouderdom van die middengedeelte zal in het vervolg blijken. Aan de zijde van de Oude Delft bevindt zich ten noorden van het complex het voormalige pakhuis van de Oost-Indische Compagnie; daarachter is een open plaats.

Het oudste bouwblok

Op 22 maart 1601 kwamen de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland en Westfriesland en het stadsbestuur overeen een „bequame huysinge” te bouwen voor „de gemeente Landts Amunitien ende behoeften ter oorloge”, die tot dusver over verscheidene plaatsen in de stad verdeeld waren. Men koos hiervoor een open terrein, genaamd 'het Stede-Werff', waar tot 1579 de stadstimmerwerf geweest

Afb. 1 Plattegronden van het Armamentarium, het voormalig Oost-Indisch Huis en het voormalig pakhuis van de Oost-Indische Compagnie met hun omgeving in het begin van de 19e eeuw. Naar het kadastrale minuutplan (ca. 1830), een plattegrond van het Armamentarium (1847) en verbouwingsplan en andere plattegronden van het v.m. O.I. Huis (resp. 1811, 1824 en 1847). Schaal 1 : 1500.

was¹, gelegen tussen de Oude Delft en de Geer op het punt waar deze samen-vloeren. Dit terrein was (en is nog) alleen uit het noorden bereikbaar langs de Geer (thans Korte Geer geheten), omdat de erven, die hieraan gelegen waren, zich naar achteren uitstrekten tot het water van de Oude Delft. De stad droeg de grond om niet over en zou zelfs voor een derde gedeelte in de bouwkosten bijdragen². Blijkbaar zagen de stadsbestuurders deze opslagplaats niet graag voor hun stad verloren gaan. Over de bouw zelf zijn geen gegevens bekend. De verschijning van het nieuwe gebouw kennen we o.a. door een gravure van 1667, afb. 2³. Hiertuit blijkt, dat de zuidgevel in het midden een trapgevel had en de beide zijgevels elk drie trapgevels, waarvan er één bij de zuidgevel en de beide andere bij de noordgevel. Het gebouw bevatte een begane grond, twee verdiepingen en de zolders. Thans is er een verdieping minder: hoge vensters op de verdieping wijzen op een 18de eeuwse verbouwing. Door de ontpleistering van de gevels in 1951 of '52 is de oude architectuur weer beter zichtbaar geworden: de begane grondvensters zijn elk overdekt door vlakke korboggen met zandstenen blokken, waarbinnen twee (soms drie) halfronde bogen. Verder zijn er zandstenen banden ter hoogte van de oorspronkelijke onder-, tussen- en bovendorpels en afgehakte waterlijsten onder de vensters op de beide verdiepingen. De hoeken zijn verlevendigd door verspringende zandstenen blokken. De gevelwanden van de binnenplaats, die nooit gepleisterd zijn geweest, zijn beter bewaard gebleven: beneden zijn hier de oorspronkelijke kruisvensters — met natuurstenen kruisen — nog aanwezig (alleen zijn eens de ramen vernieuwd), evenals de beide waterlijsten (waarvan de bovenste doorbroken is voor de nieuwe verdiepingenvensters) en ontlastingsbogen van de vensters van de verdwenen tweede verdieping (afb. 6). In de buitengevels bevinden zich vijf en in de binnenplaatsgevels twee korbogige toegangen, voorzien van brede zandsteen omlipstringen met Renaissance motieven (afb. 9).

De vier vleugels, die de binnenplaats omsluiten, worden op de begane grond overdekt door zolderingen van moer- en kinderbinten met dien verstande, dat de balklagen van de noord- en zuidvleugel doorlopen tot de west- en oostmuur, wat in overeenstemming is met de plaatsing van de genoemde trapgevels; de moerbalken worden daar in het midden ondervangen door een onderslagbalk waaronder een standvinkentri: stijen en sleutelstukken afwisselend met en zonder korbeels ter weerszijden; aan de beide einden zijn muurstijlen met korbeels en sleutelstukken. De moerbalken worden bij de opleggingen in de muren ondersteund door houten consoles, die, evenals de genoemde sleutelstukken, eenvoudig afgerond zijn. Op de raakvlakken van de vier vleugels bevinden zich gebinten, elk opgebouwd uit een balk, gedragen door sleutelstukken, korbeels en muurstijlen. Deze sleutelstukken hebben een profiel van een kwartbol en een klein kwarthol. Het toegepaste hout is eiken; de meeste moerbalken zijn echter van grenen, evenals de balken en sommige der andere onderdelen van de genoemde vier gebinten. Alle grenen onderdelen zullen dateren van de reeds genoemde 18de eeuwse verbouwing.

In de zuid-westhoek bevindt zich nog de oorspronkelijke trap naar boven. De oudste bewaarde plattegrond, die uit 1741 dateert⁴, laat zien, dat er ook in de zuid-oosthoek een was; evenals tegen de buitenmuren van de westelijke en de oostelijke vleugel nabij de noordelijke vleugel. Van deze laatste twee trappen zijn echter geen sporen meer zichtbaar aan het plafond.

Alleen in de zuidelijke poort aan de oostzijde bevinden zich nog de oorspronke-

Afb. 2 Het Ammonitie Magazijn van Holland, gravure uit Van Blyswijk (1667). In de rechter zijgevel zijn de drie trapgevels ten oostelste vlak naast elkaar weergegeven en ontbreken de poorten. Links het Oost-Indisch Huis en het Weeshuis (v.m. St. Barbaraklooster); rechts op de achtergrond de Gasthuiskerk aan de Koutmarkt.

Afb. 3 Dezelfde aanblik thans. De twee verdiepingen zijn omstreeks 1750 vervangen door één hoge; kort daarna zijn in de poorten nieuwe deuren met bovenlicht gemaakt en tenslotte zijn — vermoedelijk in het begin van de 19e eeuw — de trapgevels gesloopt.

lijke deuren zonder bovenlicht in tegenstelling tot de andere. Boven de kruin van de boog bevindt zich hier aan de binnenkant een houten latei.

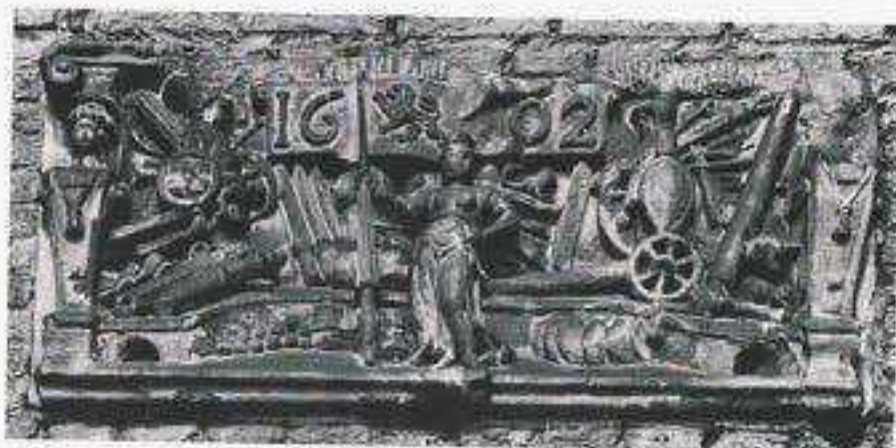
Gaan we de trap op naar boven, dan verandert de sfeer volkomen. De hoge schuiframen met hun even getoogde bovendorpels en de weidse korbogen op de scheidingen van de vier vleugels ademen de geest van de 18de eeuw. In plaats van moer- en kinderbinten zijn hier enkelvoudige balklagen, ongeveer één op de zes balken worde aan één of beide zijden gesteund door een muurstijl, korbeel en sleutelstuk. In de noordvleugel treffen we weer een onderslagbalk met standvinken en muurstijlen aan de einden aan. Alle stijlen zijn voorzien van sleutelstukken en korbeels aan beide zijden. Alle sleutelstukken hebben ongeveer hetzelfde kwartbol-kwarthol-profiel als we op de begane grond vonden bij de gebinten (afb. 10). De toegang tot het aansluitende tussengedeelte langs de Oude Delft wordt gevormd door een korbboogvormige doorgang met omlopend profiel, waarboven (evenals op de zuidzijden van de „sloitsenen” van de korbogogen tussen de zuidelijke en de west- en oostelijke vleugel) het wapen van Holland, een rode klimmende leeuw op een gouden veld, gedekt door de gravenkroon en met de wapenspreuk „Vigilate Deo confidentes” op een aan drie zijden omlopende banderol.

Bij de 18de eeuwse verbouwing verviel de vloer van de tweede verdieping en werd de zoldervloer iets verlaagd (en vernieuwd). De oude kap bleef gehandhaafd. Onder de spantpoten werden zware grenen platen aangebracht, rustend op de muur en via grenen blokken (ter plaatse van de spantpoten) op de vloerconstructie. De eiken kapspanten zijn merkwaardig: de spantpoten lopen tot de nok toe door. Elk spant heeft twee horizontale balken, door korbeels op de spantpoten afgeschoord. In de hoeken tussen deze balken en de spantpoten rusten — diep in de spantpoten ingekeept — liggende balken, oudtijds meestal flieringen genaamd, waarop de sporen gelegd zijn geweest. De flieringen zijn opgesloten door een stijle tussen horizontale balk en spantpoot. De nokgording rust niet via een makelaar op de bovenste horizontale balk, maar is wel daarop afgeschoord. De flieringen zijn op de spantpoten afgeschoord. Kepen in de spantpoten duiden erop, dat er ook gordingen (van vrijwel vierkante doorsnede, $7\frac{1}{2} \times 8$ cm) waren; één tussen muurplaat en onderste fliering en één tussen onderste en bovenste fliering. Zij zijn alle door nieuwe gordingen vervangen. Ook de sporen zijn verdwenen. De noordvleugel heeft twee kappen met een zakgoot erussen. In het midden zijn deze zolders d.m.v. een dwarskap met elkaar verbonden. Waar aan de oost- en westzijde vroeger de trapgevels gestaan hebben, vinden we nu grenen hoekkepers onder de dakschilden.

De bouw van het nieuwe Ammunitehuis betekende een markante aanwinst voor de stad. De trapgevels, de toepassing van baksteen en natuursteen, de vensters met hun zandstenen harnassen en de fors-gedimensioneerde toegangen gaven aan het bouwblok een zeer levendig aspect. Op de latere verbouwingen zullen wij nog terugkomen.

De eerste uitbreiding (1660)

Vlak ten noorden van het gebouw stond al sinds 1575 het Hofje van Gratie, gesticht door Pieter Pieterszoon Sasbout, burgemeester en raad van Delft. Deze be-

Afb. 4 Gebeeldhouwde steen boven de poort in de zuidgevel (vgl. afb. 3). In het midden Pallas Athene, geflankeerd door wapentuig met de busten van twee overwonnen Perzen.

Afb. 5 De gevel aan de Oude Delft.

zat daar blijkens de stichtingsacte van 1571 een huis aan de straat met een erf en zes huisjes, die hij daarop had laten bouwen voor de huisvesting om niet van zes paar arme oude lieden. Uit het Protocol van huizen blijkt dat het er toendertijd zeven waren, die niet direct aan de Geer lagen, maar via een smalle doorgang vandaar bereikbaar waren: „Inde poort. De seven hujskens die in Aelmoes werden bewoont genaemt het hofke van gratie”⁸. Het grote huis en een schuur werden verhuurd. Uit het haardstedenregister van 1600 blijkt, dat toen Willem Cornelisz. Mors de huurder was en dat het één haardstede had⁹. Tussen dit huis en het Armamentarium lagen nog drie huizen, elk met drie haardsteden. Het laatste daarvan behoorde aan de stad. In het verpondingsregister van 1620 komt het niet meer voor⁷; waarschijnlijk was het inmiddels bij het Armamentarium getrokken.

Omstreeks 1 januari 1660 brak er brand uit in één van de „hujskens staende bij ende genoechaem annex het grootte magasyn”. Blijkbaar betrof het hier één van de huisjes van het hofje. Hoewel de brand snel geblust was, besloten de Gecommitteerde Raden op 7 januari, bevreesd dat het een volgende keer minder goed zou aflopen en overwegende dat „de conservatie van het voors. Magasijn ten aansien van de Wapenen ende allerley Ammunitie aldaer opgeslooten ende bewaert werdende, is van sonderlinge consideraetie ende importantie voor den Gemeenten Stater”, een aantal van de huisjes aan te kopen en op de vrijgekomen plaats een „Corps de Garde” te bouwen en een smederij op veilige afstand van het magazijn⁵. Reeds spoedig daarna werden aangekocht een huis van Claes Leenderse Maessluis voor 1800 gulden, een huis van Frans Jacobsen van der Vorst voor 2400 gulden en vijf huisjes van het hofje, voor de door de schepenen van de stad getaxeerde prijs van 4000 gulden. De opstallen op deze grond werden voor sloop verkocht resp. voor 350, 300 en 92 gulden⁶. Het hofje bestond tot die tijd uit een woonhuis aan de straat, waarachter een schuur en één van de huisjes, een washuisje en twee huisjes aan de zuidzijde (blijkbaar tegen het Armamentarium), waarvan het westelijke aan het water van de Oude Delft grensde en vier huisjes onder één dak aan de noordzijde, waarvan het westelijke eveneens aan de gracht grensde. De aankoop van de Gecommitteerde Raden betrof het woonhuis, het washuisje en de drie zuidelijke huisjes¹⁰. De regenten stichtten een nieuw hofje aan de van der Mastenstraat, waarvoor de stad de grond ter beschikking stelde. Op 8 juli 1660 werd de eerste steen gelegd en tegen het eind van het jaar waren de zeven nieuwe huisjes voltooid. Nog altijd kan men het hofje daar vinden. De overige vier huisjes en een schuur of kuisphuis van het oude hofje werden aan diverse particulieren verkocht voor tezamen 1670 gulden.

Het aangekochte terrein moet de grootte gehad hebben van het huidige tussenge-deelte van het Armamentarium. Een stadsplattegrond, die blijkens het onderschrift werd uitgegeven door F. de Wit te Amsterdam¹¹, laat het lege terrein zien omringd door een muur met langs de Oude Delft misschien een lage behouwing. Vergelijking met de kaart in de Stedenatlas van Joan Blaeu (1649) — die overigens kennelijk als voorbeeld heeft gediend — leert, dat er inderdaad vier huizen aan de Geer verdwenen zijn, ten zuiden van een steegje, de vroegere toegang tot het hofje.

Wanneer de bouwplannen tot uitvoering zijn gekomen, is niet gebleken, maar Van Bleyswijk schrijft in zijn boek (1667), dat er buiten het hek op de hoek van het Armamentarium een wachthuis was voor de soldaten en ook een ruim gebouw voor onderhoudswerkzaamheden. Dit laatste keek uit op een grote plaats, die het

Het imposante, uit het jaar 1602 daterende, wapenmagazijn (Armamentarium-Oediuum Hollandiae-West Frisiae) in het hart van Delft, waar de zeer uitgebreide studieverzamelingen zijn ondergebracht.

Sedert 1602 bleef de bestemming van dit gebouw ongewijzigd.

magazijn van de particuliere huizen scheidde. De Kaart figuratief laat beide gebouwtjes zien, die in verbouwde toestand nog steeds bestaan. De oorspronkelijke plannen voor een smederij waren blijkbaar niet uitgevoerd.

De tweede uitbreiding

Van Bleyswijk schrijft in 1667, dat uit gebrek aan ruimte kanonnen werden opgeslagen in de tuin van het voormalige Clarissenconvent aan de Geerweg¹². Het zou echter nog even duren voor men plannen ging maken voor nieuwbouw.

Op 19 november 1689 besloten de Gecommitteerde Raden tot de bouw van een magazijn voor 'affuitten salpeter, ende andere groove ende volumineuze waeren ende behoefften van oorloghe' naast het bestaande magazijn en daartoe de huizen, die daar stonden, aan te kopen¹³, d.w.z. alle huizen tussen het bestaande magazijn en het pakhuis van de Oost-Indische Compagnie. Boitet schrijft, dat het er 31 waren, maar hij noemt er slechts 29, waarvan acht aan de Geer en de overige in poorten gelegen. Vanaf het oude magazijn had men achtereenvolgens een poort, waarin drie huisjes lagen (voor 1660 tot het Hofje van Gratie behorend) vier huizen aan de Geer, de Pieter Boontjespoort met zes huisjes, één huis, de Joost Kistenpoort met vier huisjes, twee huizen, de (dubbele) Beugelspoort met acht huisjes en nogmaals één huis aan de Geer¹⁴. Deze laatste poort wordt in 1620 nog niet genoemd. De huizen ter weerszijden waren toen in handen van Jan Gerritsz de Man, brouwer, die waarschijnlijk in het noordelijke woonde (4 haardsteden in 1600) en in het zuidelijke zijn bedrijf uitoefende (twee brouwketels en 1 eest in 1600¹⁵). Tussen 1620 en 1632 kocht Pieter Jansz. Parsant, metselaar, het zuidelijke huis en bouwde hij de acht huisjes in de poort, die hij waarschijnlijk verhuurde. Zijn erfgenamen bezaten ze tot 1689.

Op 25 april 1690 werd aan de commies van 's lands magazijnen, Reyer van der Borch, 18.000 gulden toegewezen tot betaling van al deze huizen, die gekocht waren voor 17.691 gulden, 10 stuivers en 2 penningen¹⁶. Reeds op 22 september werd de eerste steen van het nieuwe magazijn gelegd door de vijfjarige zoon van de commies, zoals uit een memorietafel op de binnenplaats blijkt. In de maand juli van het volgend jaar was men echter nog bezig met het heien van funderingspalen¹⁷. De jaartallen in de beide gevels tonen aan, dat in 1692 het werk goed vorderde. Op 17 juli van dat jaar werd de commies opgedragen de „opsiender” Heymans te betalen voor steen en kalk en het arbeidsloon voor de verwerking daarvan¹⁸. De aannemer Obbe Harmensz. verliet in de zomer van het volgend jaar het werk, dat toen bijna klaar was. Op 1 augustus keurden de Gecommitteerde Raden het betalen van daggelden aan diens opvolger Schonenberg goed¹⁹. Tenlotte werd op 18 januari 1694 besloten de declaratie van Johan Bloemendaal ter grootte van 1230 gulden uit te betalen voor het „leveren, ende maecken van het teyken, ende de wapens in de voor, ende achtergevel staende, als andersints verwerckt is geworden”²⁰. Zijn we hiermee de maker op het spoor van het beeldhouwwerk aan de beide lange gevels, de schepper van het magazijn zelf is nog steeds niet bekend.

Tegenover de speelse architectuur van het oude gebouw is het nieuwe statig, sober en voornaam (afb. 7 en 8). De rustige gevelvlakken, waarin de deuren en vensteropeningen diepe neggen hebben, de zwarte gebosseerde hoekpenanten en de

Afb. 6 De binnenplaats van het oudste gedeelte, naar het oosten. Op de begane grond zijn nog de oorspronkelijke kruisvensters (met latere ramen erin) bewaard. De waterlijsten onder de vensters van de vroegere eerste en tweede verdieping zijn nog aanwezig, evenals de ontlastingsbogen van de vensters van de verdwenen tweede verdieping.

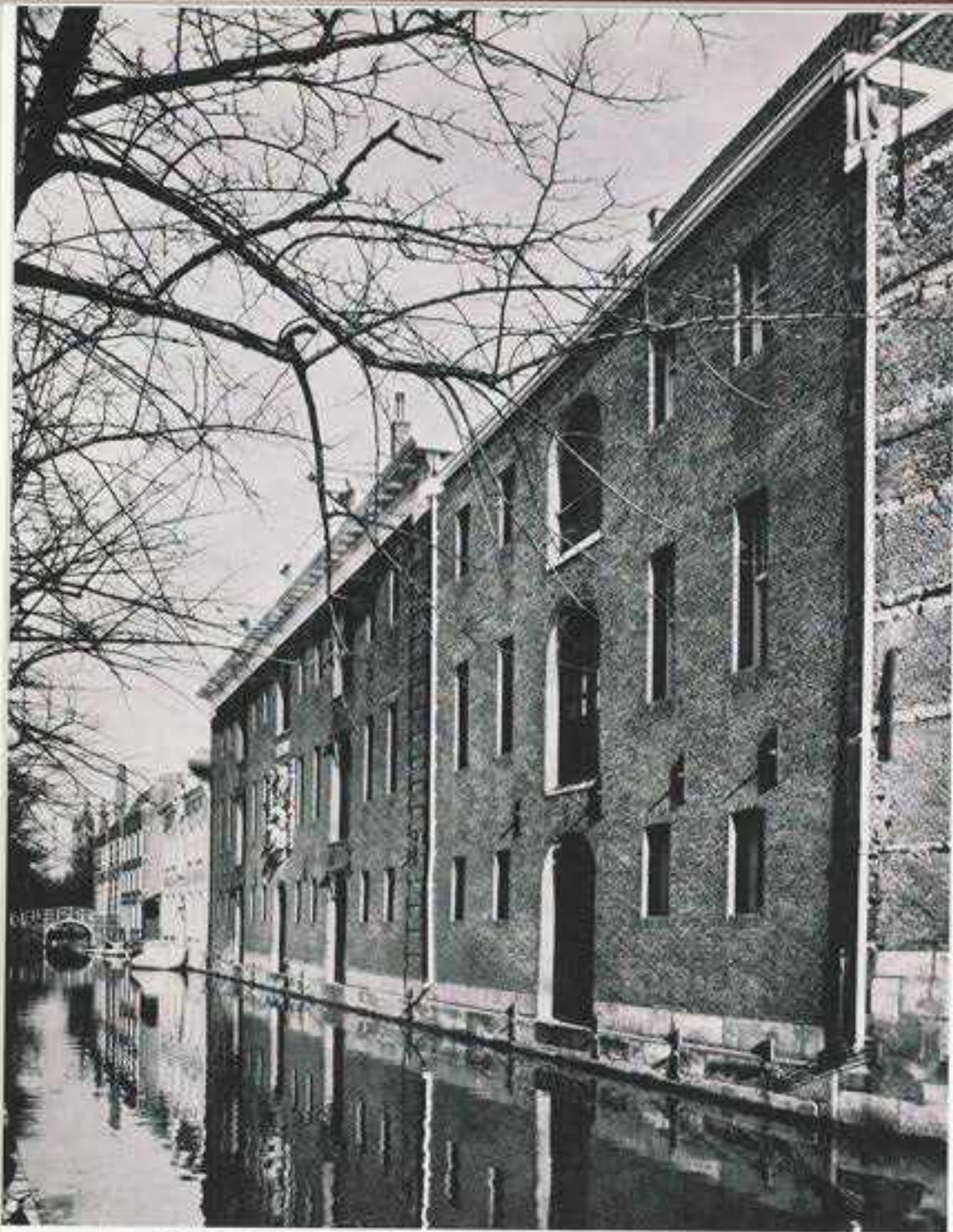
plastische kroonlijst tonen de zelfbewustheid van het gewest. De gevelindeling verradt de ruimtelijke indeling er achter niet. De soberheid van de gevels richt de aandacht sterk op het beeldhouwwerk, dat aan beide lange zijden in het midden is aangebracht. Aan de zijde van de Geer is dat het wapen met de kroon en het devies van Holland, waaronder het jaartal; aan de zijde van de Oude Delft bovendien de oorlogsgod Mars, zittend op allerlei wapentuig; ter weerszijden de namen en wapens van Nicolaas Stoop, Willem Fabricius, Hendrik van Bleiswyck en Simon van Beaumont, resp. Gecommitteerde Raden namens Dordrecht, Haarlem en Delft (de drie eerste in rang van de stemmende steden van Holland) en secretaris van de Staten, en erboven de reeds genoemde bestemming van het gebouw.

De plattegrond bestaat een onregelmatig vierkant, waarop vier vleugels een langwerpige binnenplaats omsluiten. De noord- en de zuidgevel, die beide tweebeukig zijn, strekken zich over de volle breedte uit; zij zijn aan de einde door korte en smalle vleugels verbonden. Er zijn boven de begane grond twee verdiepingen en een zolder. In de vier hoeken bevinden zich de trappen. De vloeren bestaan uit enkelvoudige balklagen, in de noord- en zuidvleugel steeds in het midden ondervangen door een onderslagbalk op een rij standvinken en muurstijlen aan de einden (afb. 11). Op de begane grond rusten de standvinken op zandstenen stiepen. Voorzover zichtbaar zijn de standvinken en de onderslagbalken van eiken en de overige balken van grenen. Blijkens tekeningen uit 1835 en 1847²¹ hadden de beide beuken van de tweebeukige vleugels eigen kappen met een zakgoot ertussen. De spanten bestonden elk uit één juk met een opbouw van twee spantbenen tot in de nok (een driehoekspant), verbonden door een hanebalk. De spanten rustten op slieringen, op gordingen op de vier spantbenen en op een nokgording. Later is, blijkens een tekening van 1867 voordien²², de bekapping vervangen door de huidige, waarbij de zakgoot hoger ligt, op de jukbalken van brede jukken, in het midden ondersteund door stijlen met korbels.

Tegelijk met de bouw van dit nieuwe magazijn vertees langs de Oude Delft een smalle verbindingsvleugel met het oude gebouw. Dit blijkt uit het doorlopen van de zandstenen fundering ter hoogte van de waterlijn onder beide gedeelten, welke fundering koud aansluit tegen die van het oude magazijn. Ook de architectuur wijst op gelijktijdigheid (afb. 7).

Latere geschiedenis

Op 24 maart 1741 besloten de Gecommitteerde Raden een plan te laten maken door de Controleur-generaal J. P. Prévost en een officier van de Artillerie hoe het ologsmateriaal in het magazijn te arrangeren²³. Deze opdracht heeft ons de oudste plattegrondtekeningen opgeleverd, die nog bewaard zijn²⁴. Er blijken allerlei bijzonderheden uit. Het zuidelijke en het noordelijke gedeelte worden resp. het oude en het nieuwe arsenaal genoemd. Het eerste heeft nog zijn beide, nagenoeg gelijke verdiepingen. Het tussenlid langs de Oude Delft heet het klein magazijntje. De verbinding, die het op de verdieping met het oude gedeelte heeft, ontbreekt nog. Aan de oostzijde vinden we hier het „Corps de Garde” tegen het oude gebouw en, daarvan door een poort gescheiden, het „Werk Huijs voor het

Afb. 7. De nieuwbouw van 1691-1693 aan de Oude Delft.

Geweer, en hand gereetschap" tegen het nieuwe gebouw. Beide gebouwtjes hebben in de voorgevel een deur tussen kruiskozijnen en bevatten slechts één ruimte. Het wachthuis, dat een schouw heeft tegen de zuidmuur, heeft dezelfde grootte als het huidige gebouwtje; de werkplaats strekt zich naar achteren zover uit, als het huidige gebouw nog een eigen muur heeft langs de zuidmuur van het nieuwe gebouw. Achter het wachthuis bevindt zich een „Ope Loots, tot het bergen van Werkhout, etc."; het eerste gedeelte daarvan is afgescheiden als „Brandspuijt Huysie". De voorgevel vinden we reeds op een tekening van Josua de Grave uit 1695²³. De situatie is dezelfde als reeds voorkomt op de Kaart figuratief.

De uitvoering van het plan, neergelegd in deze plattegrondtekeningen, schijnt nog op zich te hebben laten wachten. Drie jaar later moest het herzien worden en een begroting gemaakt worden voor de uitvoering ervan; op 7 april 1745 werden deze nieuwe plannen goedgekeurd²⁴. De begane grond van het oudste gedeelte werd bestemd voor de opslag van salpeter, waarvoor de kogelbakken, die daar waren, moesten wijken. Bij de afbraak hiervan kwam aan het licht, dat in de oosthoek twee (muur-) stijlen vergaan waren. De moerbalk hierop en andere balken waren ook aangepast en verzakt. Ook op de verdieping was de zoldering verzakt. De Gecommitteerde Raden besloten op 10 januari 1746 een bestek met begroting te laten opstellen van de nodige herstelwerken²⁵. De conclusie was, dat niet alleen het gebint in de oosthoek vernieuwd moest worden, maar ook de andere drie. Voorts waren er van de andere balken verscheidene gescheurd en doorgezakt, omdat zij bij een onderlinge afstand van bijna zeven voeten te zwaar belast waren geweest. Deze dienden vernieuwd te worden en tevens moest er tussen elke twee balken één extra gelegd worden. (Was de afstand h.o.h. ongeveer 8 voeten of 2½ m., thans bedraagt deze inderdaad ongeveer de helft hiervan). Voor deze vernieuwingen zouden benodigd zijn: „4 nieuwe greene moerbinten swaar 16 a 20 duijm, 8 steutels 6 a 16 duijm, 40 ordinaire binten swaar 13 a 16 duijm, lang 23 voet, 425 vuure koperwijkse 1½ duijms deelen tot de soldering". De kosten werden geraamd op 3200 gulden. Het aantal benodigde binten bevreemd; thans zijn er 95 moerbinten (waarvan 13 eiken); vóór de verdubbeling moeten dit er 45 zijn geweest²⁶. Het aantal delen was ruimschoots voldoende voor een geheel nieuwe vloer bij de huidige gemiddelde plankbreedte van 24 cm. Ook de vloer van de tweede verdieping was „merkelijk" verzakt, maar omdat daar nog veel goederen op lagen was het nodig dit nader te bezien²⁷.

Wanneer de werkzaamheden ter hand zijn genomen, is niet gebleken. Op 24 mei 1751 werd toe maatregelen besloten om de verbouwing te bespoedigen²⁸. Het betrof de grote verbouwing van het oude gedeelte, waarbij de tweede verdieping verviel en de hoge vensters ingebrooken werden. Van de vier trappen bleef alleen die in de zuidhoek gehandhaafd; die in de oosthoek werd door een nieuwe vervangen, die voor de poortdoorgang in de oostgevel langs liep. Deze ingang werd dus buiten gebruik gesteld, waardoor de oorspronkelijke deur een aantal jaren later aan vernieuwing ontkwam.

In 1753 had men al weer last van zetting van de verdiepingsvloer door overbelasting. Het betrof te grote puntlasten van stellingen voor het opslaan van geweren. Het aanbrengen van platen onder de stijlen en het plaatselijk toevoegen van kinderbinten kon het euvel verhelpen²⁹. In een memorie van noodzakelijke reparaties van 11 februari 1754 worden diverse nieuwe eiken deuren genoemd met glas erboven, zowel in het oude als in het nieuwe gedeelte³⁰. In het oude gedeelte had-

Afb. 8 De nieuwbouw van 1691-93, gezien vanaf de Geer.

Afb. 9 De noordelijkste van de twee poorten in het oudste gedeelte aan de Oude Delft.

den de deuren tot dan toe geen bovenlicht, zoals uit de ene in de oostgevel bewaarde blijkt. In dit jaar vinden we inderdaad diverse reparaties vermeld.²³ Daarbij is ook het besluit om het houten bek aan de Geer bij de noordelijkste hoek van het gebouw te vervangen door een nieuw, hetzij van ijzer, hetzij van hout. Een ontwerp-tekening hiervoor, gedateerd 23 december 1754, bleef bewaard. Van twee andere ontwerpen staat niet vast, dat zij voor deze plaats bestemd waren.²⁴ Er kwam echter een gewijzigd ontwerp, voor een ijzeren bek, tot uitvoering. Boven de doorgang vertoont het wapen en het devies van Holland. Het werd door de Duitse bezetter in 1941 verwijderd. Sedert 1951 vormt het de afsluiting van het Prinsenhof aan de Phoenixstraat.

Latere verbouwingen aan het complex laten zich aflezen uit de bewaard gebleven plattegronden en enkele doorsneden uit 1771/72, 1834, 1847 en 1867. Daaruit blijkt, dat tussen het vervaardigen van de eerste twee het tussengedeelte aan de Geer verbouwd is. De gevel kreeg zijn huidige aspect, behoudens de verdieping van het rechter gedeelte. De toegangsdeuren werden naar de buitenste raamvakken verplaatst en de plattegrond werd gewijzigd, waarbij de werkplaats werd verlengd tot het zg. kleine magazijn toe. In 1834 en '47 heet de vm werkplaats „geweerwinkel”. Vóór 1847 werden de trapgevels aan de beide lange zijden van het oude gedeelte gesloopt. Tussen 1847 en '67 vond de reeds besproken wijziging van de kap van het nieuwe gebouw plaats, waardoor meer opslagruimte werd verkregen.

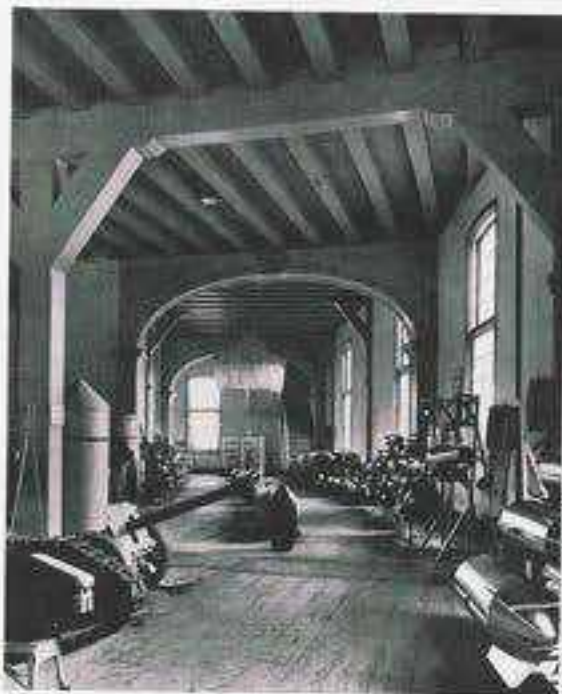
Latere wijzigingen bestonden in het vervangen van de trapgevel aan de zuidzijde²⁵ door het huidige dakhuis, het verwijderen van de trap naar de verdieping in de zuid-oosthoek van het oude gebouw, het wijzigen van de plattegrond van het wachthuis en de geweerwinkel (die tevens een verdieping kreeg), het aanbrengen van deuren en vensters in de noordgevel van het nieuwe gedeelte en het aanbrengen van enkele scheidingswanden hierin, die thans het museumgedeelte afscheiden van het nog militaire gedeelte.

Reeds op de gravure in het boek van Van Bleyswijk komt op de kade voor de zuidgevel een hijskraan voor. Er bestaan twee tekeningen van een kraan op deze plaats, uit 1778 en 1837, vermoedelijk resp. een ontwerp en een opmeting van éénzelfde kraan.²⁶ Tot 1938 heeft er een grote gietijzeren kraan op deze plaats gestaan, die toen verwijderd werd.

Het v.m. pakhuis van de Oost-Indische Compagnie

Van Bleyswijk schrijft (1667), dat „sedert eenige Jaren (...) een nieuw groot Packhuys (is) opgerecht van drie verdiepingen boven den anderen alle seer bequaemlyk op 't water uy-komende met Deuren of Pack-solder-vensters om de goederen daer door in en uyt te voeren”²⁷.

Uit het Protocol van huizen blijkt, dat de Compagnie een huis aan de Geer kocht van Claes Leendertsz Maessluis, die het op zijn beurt gekocht had van Elias Fangiaert, hoogstwaarschijnlijk, nadat hij zijn vorige huis aan de Geer verkocht had voor de eerste uitbreiding van het Armamentarium in 1660²⁸. De O.I.C. kocht het huis dus tussen 1660 en 1667. Uit het verpondingsregister van 1632 kennen we de naam van het huis: „de trasmolen”²⁹. Bouricius weet te vermelden, dat de aankoop hiervan in 1665 plaats vond voor 1400 gulden³⁰. Waarschijnlijk was het

Afb. 10. De verdieping van het oudste gedeelte, door verbouwing omstreeks 1750 ontstaan.

een huis van dubbele perceelsbreedte, dat in 1600 vier haardsteden en twee eesten reilde¹¹, en dat in 1620 aangeslagen werd voor 28 gulden¹² en in 1632 voor bijna 25 gulden¹³. Of dit perceel zich uitstreckte tot de Oude Delft, blijkt niet. Het huidige pakhuis is echter drie normale percelen breed.

Het pakhuis is een nu geheel gepleisterd gebouw, dat constructief uit een dwars gedeelte langs de Oude Delft bestaat met daarachter drie door standvinken gescheiden beuken van ongelijke breedte. Langs de muur van het Armamentarium staat ook een rij standvinken. De plafondconstructies bestaan uit enkelvoudige balklagen. Op de verdieping is de constructie dezelfde; alleen is daar na 1867 de middelste standvinkentrij verdwenen. Al het constructiehout is grenen. De kap heeft achter het schilddak langs de Oude Delft een zakgoot. Het onderste juk van elk spant strekt zich over de volle breedte uit, in het midden door een stijl met sleutelstuk ondersteund, waarboven zich de zakgoot bevindt. Deze stijlen staan juist iets verschoven ten opzichte van de standvinkentrij eronder. Op het onderste juk bevindt zich onder elk van de beide daken een opbouw van één normaal juk, waarop een driehoekspantje. Alleen de kromme poten van het onderste juk zijn van eiken.

Kaart figuratief zien we het huidige pakhuis echter reeds afgebeeld, zowel op de oorspronkelijke uitgave (die dateert van 1675/78) als op de heruitgave van kort na 1702.

Op 17 augustus 1802 kwam het pakhuis aan de Raad van Oorlog van de Republiek¹⁴ en sindsdien is het militair domein gebleven. Plattegrondtekeningen van nadien geven steeds het gehele complex van Armamentarium en voormalig pakhuis weer. Eerst wordt het aangeduid als ververswinkel, later als zadelmakerswerkplaats met een keurkamer voor leer en magazijnen voor leer, touw, riemen en zeildoek. Toen werd de ruimte beneden en later ook boven door trossenwanden onderverdeeld. Het lage aanbouwtje langs de Oude Delft bevatte de oliekokerij. Tussen 1834 en '47 werd het terrein in noordelijke richting uitgebreid, waardoor een toegang vanuit de Breesstraat, toen nog de Korte Breedsteeg geheten, tot stand kwam. Een doorgang naar het Armamentarium, die op de begane grond vóór 1834 gemaakt werd, is later weer gedicht.

Het indrukwekkende complex van gebouwen op het schiereiland tussen Oude Delft en Geer is het grootste, dat na de Reformatie en voor de 19e eeuw in de stad tot stand gekomen is. Evenals de bouw van kloosters in vroeger tijden betekende het een enorme schaalvergroting ter plaatse. Niettemin heeft het volledige burgerrecht verworven. De bedrijvigheid, die er vroeger op gezette tijden moet hebben geheerst, is verdwenen; de wapens zijn gebleven, nu echter als een les.

Geraadpleegde literatuur

- Dirck van Bleyswijk, Beschryvinge der Stadt Delft, 1667 (vervolg), blz. 541, 611, 619-621. Beschryving der Stadt Delft, te Delft by Reintje Boiter, 1729, blz. 564-3, -4, -5, -6, -7, -18, -19.
- T. van Westbroeck, Delft in afbeeldingen (1859), blz. 33-36.
- Het Arsenal te Delft, door C. L. H., in: Buiten, 1921, blz. 22, 23.
- J. Verbeul Dzn., Merkwaaardige oude inrijhekkens, tweede deel, 1940, blz. 29, 30, afb. 8.
- L. G. N. Bouricius, De Gebouwen der O.I.C. in Delft, in: Oudheidkundig Jaarboek = Bulletin N.O.B. 1928, blz. 83-90.
- D. P. M. Graswinckel en M. Schorer, Het Hofje van Gratie te Delft (1943?).

Geraadpleegde archiefstukken

- Algemeen Rijksarchief, den Haag.
- Archief van de Staten van Holland en West-Friesland vóór 1795, Resoluties van de Gecommitteerde Raden.
- Archieven van de Contrarolleurs-(generaal) van 's Lands werken en Fortificatiën, prov. Holland en West-Friesland.
- Collectie Genie, pl. v. geb. inv. nr. D 322 en D 33a.
- Gemeentearchief, Delft.
- Haardstedenregister 1600
- Verpondingsregister 1620
- Verpondingsregister 1632
- Haardstedenregister 1638
- 3e Protocol van huizen (dat vermoedelijk van kort voor 1649 dateert en bijgehouden is tot het begin van de 19e eeuw, zie fol. 965 resp. 963).

Noten

- ¹ Thesauriërekoning Delft 1583, fol. 17.
- ² Van Bleyswijk, o.c., blz. 619; Boiter drukt de desbetreffende overeenkomst af in zijn boek op blz. 564-18 en -19, waar hij deze echter ten onrechte betreft op het Generaliteitsmagazijn aan het Zuid-einde, dat dateert van 1611.
- ³ Voorts een gravure van Leon Schenk (ca. 1730), naar een tekening van A. Rademaker, die de oostzijde van het gehele complex weergeeft (Gemeentearchief, Delft).
- ⁴ Coll. Genie, pl. v. geb. inv. nr. D 31.
- ⁵ 3e Protocol van huizen, fol. 969v.
- ⁶ Fol. 371r & v.
- ⁷ Fol. 446r & v.
- ⁸ Volgens Blok vond de eerste uitbreiding van het Armamentarium plaats in 1667, naar plannen van Pieter Post (Pieter Post 1608-1669, Siegen 1937, blz. 52). Vermeulen e.a. namen dit over. Deze uitbreiding heeft echter betrekking op het Artillerie Magazijn van Holland aan de Geerweg/Paardenmarkt, het voormalige Clarissenklooster (vr. meded. van mr. J. K. van der Haagen, aan wie ik ook diverse andere gegevens dank).
- ⁹ Arch. St. v. Holl. inv. nr. 3010, 7 januari en 17 februari.
- ¹⁰ Graswinckel, o.c. blz. 5 e.v.
- ¹¹ Aanwezig op het Rijksbureau voor de Kunsthistorische Documentatie te den Haag.
- ¹² O.c. blz. 621.
- ¹³ Arch. St. v. Holl. inv. nr. 3030, fol. 339, 340.
- ¹⁴ Boiter, o.c. blz. 564-4, -5. De namen van de poorten blijken uit de verpondingsregisters van 1620 en 1632 en het Protocol van huizen, resp. fol. 444, fol. 433, 435 en fol. 963v, 964v.
- ¹⁵ Haardstedenreg. 1600, fol. 369.
- ¹⁶ Arch. St. v. Holl. inv. nr. 3040, fol. 113.
- ¹⁷ Arch. St. v. Holl. inv. nr. 3041, fol. 262. Bij onderzoek langs de Oude Delft in 1954 is inderdaad gebleken, dat dit gedeelte van het Armamentarium op een paalfundering staat, in tegenstelling tot de bouwlichamen ter weerszijden, waarvan de aanlegdiepte ongeveer 80 cm beneden de funderingsvloer van het oordelbeide gedeelte bleek te liggen.
- ¹⁸ Arch. St. v. Holl. inv. nr. 3042, fol. 343v-344.
- ¹⁹ Arch. St. v. Holl. inv. nr. 3043, fol. 348v.

- ²⁰ Arch. St. v. Holl. inv. nr. 3044, fol. 21v.
- ²¹ Coll. Genie, pl. v. geb. inv. nr. D 322 en D 33a.
- ²² Coll. Genie, pl. v. geb. inv. nr. D 151 blad 12.
- ²³ Arch. St. v. Holl. inv. nr. 3091, fol. 222, 223; zie ook fol. 367.
- ²⁴ Coll. Genie, pl. v. geb. inv. nr. D 31.
- ²⁵ Gemeentearchief, Delft, album met tekeningen van Abraham Rademaker en Josua de Grave; catalogus Delft zoals het was en wordt (1965), cat. nr. 141, afb. 32.
- ²⁶ Arch. St. v. Holl. inv. nr. 3095, fol. 252 r/m 257.
- ²⁷ Arch. St. v. Holl. inv. nr. 3096, fol. 53.
- ²⁸ Mijn aanvankelijke mening, dat de grenen moerbinten nog uit 1602 zouden dateren, overgenomen door H. Janse in zijn boek Bouwers en bouwen in het verleden (blz. 45), heb ik moeten opgeven.
- ²⁹ Arch. St. v. Holl. inv. nr. 3096, fol. 175 e.v.
- ³⁰ Arch. Contrarolleurs, nr. 59, rapport d.d. 19 december 1753. Uit een bijgevoegde schets blijkt, dat de huidige vloerconstructies reën al aanwezig waren en dat de verbouwing dus achter de rug was.
- ³¹ Arch. Contrarolleurs, nr. 59.
- ³² Arch. St. v. Holl. inv. nr. 3103, fol. 1121.
- ³³ Arch. St. v. Holl. inv. nr. 3112, fol. 104, 105 (25 januari), 649-651 (30 april) en inv. nr. 3113, fol. 1162 (30 juli).
- ³⁴ Als noot 24.
- ³⁵ Deze komt op de lithografie in Delft in afbeeldingen (1859) nog voor.
- ³⁶ Coll. Genie, pl. v. geb. inv. nr. D 123 en D 72.
- ³⁷ O.c. blz. 611.
- ³⁸ Fol. 963 resp. 969v.
- ³⁹ Fol. 453.
- ⁴⁰ Bouricius, o.c., blz. 87. B. schrijft hier, dat het pakhuis van de O.I.C. reeds in 1649 aangekocht werd van Elias Faignard, die er een mousterij in exploiteerde, gelegen in de Nachtegaalspoort. In april 1665 werd een daaraan grenzende tuin met tuinhuisje van Fijtje Wolferts van den Bergh gekocht (voor 1150 gulden) en een half jaar later de „Trasmolen“. B. verwijst hiervoor naar het Protocol, waar echter alleen uit blijkt, dat de O.I.C. een huis(je) van Fijtje Wolferts van den Bergh in de Nachtegaalspoort kocht (zonder jaartal; fol. 962). Later kocht de Compagnie daar nog een „stuckgen erf“. De Nachtegaalspoort moet echter noordelijker gelegen hebben dan het pakhuis van de O.I.C. De verpondingsregisters van 1620 en 1632 en het Protocol leren, dat vanaf de Breystraat aan de Korte Geer twee huizen stonden, vervolgens een poort, daarna één huis, gevolgd door de Nachtegaalspoort. Het eerste huis stond op een extra breed perceel; het had in 1600 acht haardsteden, twee brouwerketels en twee eesten, tegenover de volgende twee huizen resp. drie en vier haardstedenreg. 1600, fol. 367v, 368) en werd in 1620 en 1632 aangeslagen voor 36 en 41½ gulden tegenover de volgende twee huizen resp. 10 en 15 gulden (beide jaren; verp. reg. 1620, fol. 441r & v, verp. reg. 1632, fol. 451v, 452). Op het kadastrale minuutplan (ca. 1830) vinden we de twee poorten nog terug; de Nachtegaalspoort besloeg de noordelijkste strook van het huidige pand Korte Geer 5/5a.
- ⁴¹ Haardstedenreg. 1600, fol. 369.
- ⁴² Verp. reg. 1620, fol. 442v.
- ⁴³ Verp. reg. 1632, fol. 453.
- ⁴⁴ Protocol van huizen, fol. 963.

*Over enige Saksische wapens
in het Legermuseum*

Antieke wapens

fascineren,
hebben op velen
een magische
aantrekkingskracht...

Achter elk van die wapens
schuilt
een geniaal brein,
de ingenieur van weleer.

De wapensmid
concreetiseert
de vinding;
daarbij weerspiegelt hij
al zijn kunstzin
en liefde voor zijn ambacht

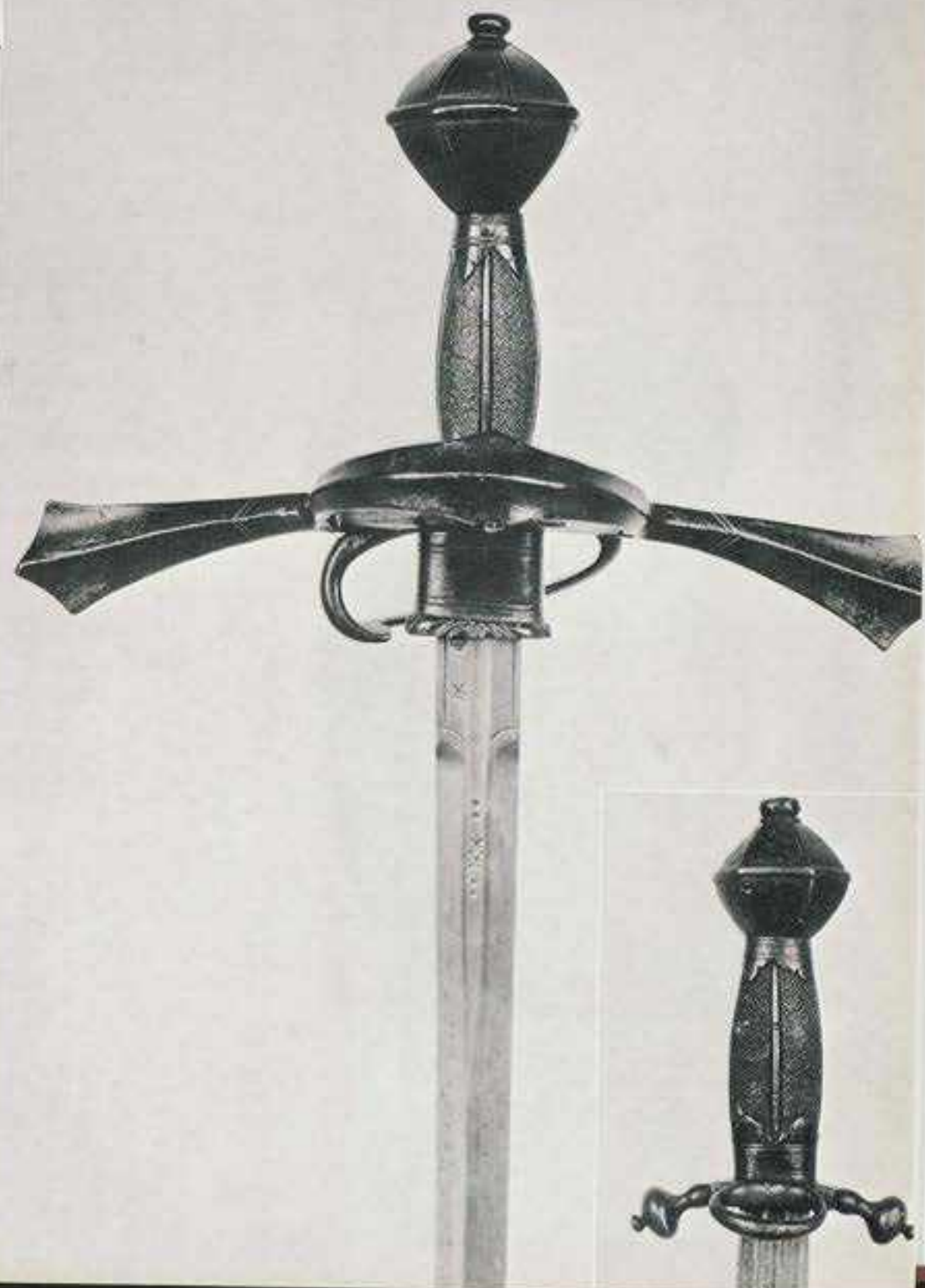
Leonardo da Vinci
— een laatste „uomo universale” —
was genie en artiest,
was beelden-
„maecker” en „constenaer”.

De affiniteit
tussen de mensen
van toen en nu
manifesteert zich
in het essay van de conservator,
Drs. R. B. F. van der Sloot
hoofd van Afdeling I (Antieke Wapens)
van het
Nederlands Leger- en Wapenmuseum,

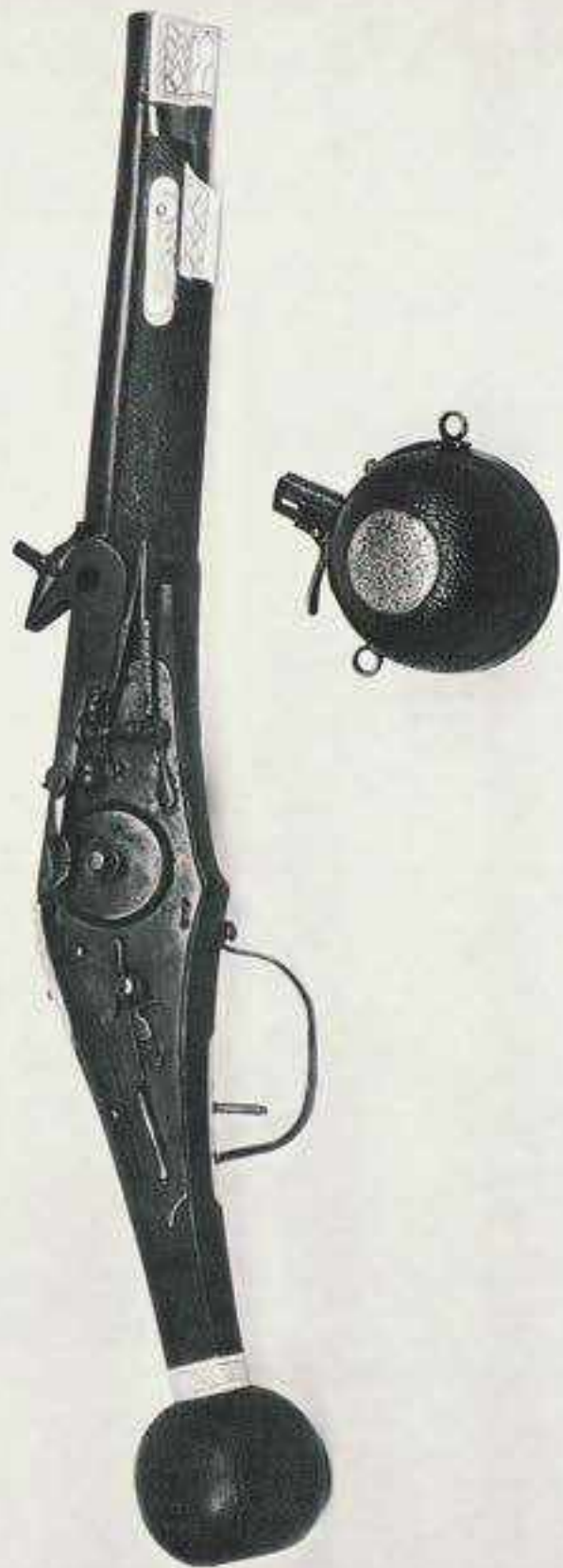
1.
Patroonkokers uit de periode van Christiaan I (1586-1591).

2.
Rapier uit laatste kwart 16e eeuw.

3.
Rapier uit laatste kwart 16e eeuw.
Dolk uit laatste kwart 16e eeuw.

4.
Radsloepistool en kroefles, circa 1590.

5.
Links: Partisaan uit de regeringsperiode van Friedrich August II (1733-1763), keurvorst van Saksen. Het wapen was in gebruik bij de Zwitserse garde der keurvorsten.

Rechts: Partisaan gedragen door de Poolse garde van edellieden van Friedrich August I (1694-1733), keurvorst van Saksen en koning van Polen.

Over enige Saksische wapens in het Legermuseum

drs. R. B. F. van der Sloot

Het Legermuseum bezit een aantal in Saksen vervaardigde wapens, welke zowel opvallen door de kunstzinnige uitvoering als door hun uitstekende staat van onderhoud. Deze wapens, afkomstig uit het arsenaal der keurvorsten van Saksen, roepen voor zover het de vroegste exemplaren betreft, herinneringen op aan de barokke pracht aan het hof van Saksen. De wapens uit de latere periode daarentegen, zijn nauw verbonden met de politieke verwickelingen, waarin Saksen gedurende de eerste helft van de 18e eeuw betrokken is geweest. De politieke rol, welke dit land in de 16e, 17e en 18e eeuw heeft gespeeld, was weliswaar niet bijster sympathiek en gelukkig, maar de cultuur beleefde er één van de grootste hoogtepunten in de Duits-sprekende landen.

De buitengewone rijkdom en schoonheid der vele door de keurvorsten verzamelde kunstvoorwerpen, waarvan het Historisch Museum te Dresden thans nog een overweldigende indruk geeft, hangt ten nauwste samen met de destijds heersende opvatting, dat de macht van een land aan het praalvertoon van zijn hof werd afgemeten.

Voor een juist begrip van de machtspositie van Saksen moet allereerst aandacht worden geschonken aan de functie van de keurvorst. De keurvorsten, zoals de Paltsgraaf van de Rijn, de hertog van Saksen en de markgraaf van Brandenburg, hadden sedert ca. 1250 tot 1860 in het Duitse rijk het recht om de koningen en eventuele Roomse keizers te kiezen, een positie, welke in de Gouden Bul van keizer Karel IV in 1356 werd vastgelegd. Hun macht was zelfs zo groot, dat in 1358 de toen zeven keurvorsten besloten, dat wie door de keurvorsten of de meerderheid daarvan tot Roomse keizer was gekozen, van de paus geen bekrachtiging van deze keuze meer zou nodig hebben. Toen als een gevolg van de Napoleonische oorlog in 1806 het Rooms-Duitse Rijk ophield te bestaan, verviel hierdoor ook het keurvorstendom.

Van de vele keurvorsten van Saksen moeten enige hier genoemd worden, omdat de wapens in het Legermuseum uit hun regeringsperiodes stammen, maar bovenal omdat zij een belangrijke rol hebben gespeeld bij de kulturele ontwikkeling of in de politieke en militaire geschiedenis van hun land.

Christiaan I (1586-1591)

Keurvorst Christiaan I (1560-1591), die in 1586 zijn vader Augustus na diens overlijden opvolgde, heeft in zijn korte regeringsperiode van vijf jaar het meest van alle Saksische keurvorsten gedaan voor het bijeenbrengen van een verzameling van kostbare wapens, waaraan zijn voorgangers reeds begonnen waren en waarvan zich het grootste deel thans in het Historisch Museum te Dresden bevindt. Reeds in 1586 namelijk liet hij enige maanden na de dood van zijn vader beginnen met

de werkzaamheden aan een groot gebouw voor de keurvorstelijke stallen en de wapenkamer, een gebouw dat de „Neue Stall“ werd genoemd. In bijna veertig zalen, vertrekken en berggruimten werd een overweldigende hoeveelheid aan wapens en uitrustingstukken voor toernooien, krijgsgedrag en de jacht bijeengebracht.

Tot de hier boven genoemde uitrustingstukken voor krijgsgedrag uit de regeringsperiode van Christiaan I, behoren de volgende voorwerpen in het Legermuseum: twee patroonkokers, een kruifles, twee rapieren en een dolk.

De patroonkokers (afb. 1) dienden voor het opbergen van vier papieren patronen met afgepaste kruidlading en één kogel, elk voor één schot. Zij zijn vervaardigd van zwart gekleurd notenhout, dat aan de buitenkant gestempeld is met een ornament van korrels, waarschijnlijk om hertschoorn na te bootsen. De ijzeren monturen zijn zeer kundig en rijk geëst met bladornamenten en op het deksel een fabeldier (respectievelijk een Phoenix en een Eenhoorn). Beide exemplaren zijn aan de achterkant gedateerd 1587, terwijl het deksel van de patroonkoker met de voorstelling van de Phoenix bovendien het opschrift draagt NVMERI 8.

De kruifles, welke uit ca. 1590 dateert, is aan de achterkant plat en aan de voorkant half bolvormig (afb. 4). Zij is van notenhout vervaardigd en is op dezelfde wijze gestempeld als de twee patroonkokers, terwijl haar ijzeren monturen in de zelfde stijl zijn geëst als deze. Deze overeenkomst in decoratie is een aanwijzing, dat de patroonkokers en de kruifles in combinatie met elkaar werden gebruikt. Wanneer men het sterk decoratieve element bij deze patroonkokers en de kruifles in aanmerking neemt en hun rijke decoratie vergelijkt met de vrijwel zonder uitzondering zeer eenvoudige uitvoering van kruiflessen voor militair gebruik uit het einde van de 16e eeuw, dan is het wel duidelijk dat de hierboven beschreven exemplaren niet door gewone krijgslieden zijn gebruikt. Zij zijn dan ook gedragen — in combinatie met hieronder te beschrijven radslotpistolen — door de bereden rijkswacht van de keurvorst.

De twee rapieren, welke slechts globaal gedateerd kunnen worden in het laatste kwart van de 16e eeuw, maar vrijwel zeker nog uit de regeringsperiode van Christiaan I stammen, behoren tot het type, waarvan zich thans nog een groot aantal in het Historisches Museum te Dresden bevindt (afb. 2 en 3).

De respectievelijk 103 en 104 cm. lange en in een spitse punt toelopende kling, zijn in verhouding tot hun lengte zeer smal en stug. Deze wapens, welke men „estoc“ noemt, werden door ruiters gebruikt om mee te stoten en zij zijn, vervaardigd in navolging van de middeleeuwse pantserstekers. Hun kling zijn, afgaande op de er in geslagen merken, vervaardigd in Italië, Spanje en Duitsland, maar hun gevesten zijn vrijwel zeker in Dresden gemaakt. Deze gevesten zijn in grote lijnen gelijkvormig en de meest karakteristieke kenmerken zijn hun constructie van zwart gekleurd ijzer, bestaande uit een achtkantige knop, een in doorsnede ovale houten greep, welke bekleed is met zwart gekleurd vishuid en gemonteerd met vier verticale ijzeren staven. De pareerstang verbreedt zich bij deze gevesten aan de uiteinden en zij hebben één of twee, zich in het midden verbredende, pareerringen, terwijl een in doorsnede ovale ijzeren koker zich op het bovenste gedeelte van de kling bevindt en oorspronkelijk over de bovenrand van de, thans meestal ontbrekende, schede paste.

Deze wapens van het type „estoc“ werden gebruikt door de bereden troepen van de keurvorst en de fraaier uitgevoerde exemplaren, waarvan het gevest geheel of

gedeeltelijk belegd is met gegraveerd zilver, zullen waarschijnlijk door leden van zijn bereden gardes zijn gedragen.

Een grote overeenkomst in de uitvoering van het gevest, toont ook de dolk (afb. 3), welke uit de zelfde tijd als de beide voorgaande wapens dateert en in combinatie met de „estoc“ werd gedragen door de bereden troepen. Ook hierbij komen met gegraveerd zilver belegde exemplaren voor, ten aanzien waarvan het zelfde geldt als voor de „estoc“. De knop en de greep zijn namelijk van de zelfde vorm en constructie als die bij de „estoc“, terwijl de dolk verder nog een korte en in knoppen eindigende pareerstang en een kleine pareerring heeft.

Christiaan II (1591 - 1611)

Nadat Christiaan I in 1591 gestorven was, werd hij als keurvorst opgevolgd door Christiaan II (1583-1611). Tijdens zijn regeringsperiode nam de pracht en praal in de levenswijze aan het Saksische hof in die mate toe, dat men voor de bestrijding der hoge onkosten daarvan de belastingen moest verhogen. Voor eigen gebruik bij de grote en kostbare jachtpartijen liet de keurvorst bijvoorbeeld drie zogenaamde jachtgarnituren maken van verguld zilver en émail, waarvan het ene exemplaar met 52 grote smaragden en de beide andere met turkooizen zijn bezet. Ook werden er regelmatig grote drinkgelagen aangericht, welke alle beschrijvingen tarten. Het is dan ook niet verwonderlijk dat keurvorst Christiaan II, die in feite eerst sedert 1601 begon te regeren, reeds in 1611 op 26-jarige leeftijd overleed als gevolg van een beroerte na het schielijk drinken van Merseburger bier.

De weelderige hofhouding uit zijn regeringsperiode vindt haar weerspiegeling in de kostbare uitrusting van zijn gardes en hellebaardiers van zijn lijfwacht, zoals uit de volgende wapens in het Legermuseum duidelijk blijkt.

Tot de vroegste en in verhouding ook de eenvoudigste wapens uit de regeringsperiode van Christiaan II behoort een koppel radslotpistolen, dat 1594 gedateerd is. Deze pistolen, waarvan in de regeringsperioden van de keurvorsten August, Christiaan I en Christiaan II een bijzonder grote voorraad was aangelegd in de wapenkamer, verschillen onderling meestal slechts in ondergeschikte details. De radslotpistolen van dit type zijn voor een niet onbelangrijk deel vervaardigd door de leden van de beroemde families van geweermakers in Dresden: Drechsler en Herold, maar het benodigde aantal was zo groot, dat men ze ook in Augsburg en Neurenberg bestelde. De notenhouten lade van deze ruim 2 kg. zware pistolen is zwart gekleurd en op de zelfde manier gestempeld met een korrelmotief als de twee patroonkokers en de kruifles uit de tijd van keurvorst Christiaan I, terwijl de halvormige kolf hen kenmerkt als ruiterspistolen. Uit een illustratie in het „Kunstbüchlein“ van ca. 1580—1590 door Jost Amman (afb. 4) blijkt dat de Duitse pistoolruiters wel vier van deze radslotpistolen droegen, welke door hun bolvormige kolven gemakkelijk uit de holsters getrokken konden worden.

De beide radslotpistolen in het Legermuseum hebben een totale lengte van niet minder dan 60 cm., terwijl de lengte van de loop 35 cm. en het kaliber 14 mm. is. De loop, waarvan het voorste gedeelte rond is, draagt op het achtkantige achterste gedeelte de datering 1594 en een ingeslagen merk, bestaande uit een klimmende leeuw met een pijl, ter weerszijden waarvan zich de letters H R bevinden. Het radslot heeft een gladde ijzeren deksel over het rad en een inrichting op het ach-

terste gedeelte van de slotplaat om de trekker te blokkeren waardoor het geheel als een veiligheidspal fungeert. De met een kortelmotief gestempelde en zwart gekleurde laden van deze beide pistolen zijn ter versterking van het hout op enige plaatsen ingelegd met gegraveerd been, waarvan echter het grootste deel is vernieuwd. Aan de achterkant van de bolvormige kolf is bij beide pistolen een gladde en ronde zilveren plaat aangebracht ter vervanging van de ontbrekende gelijkvormige platen van been, welke waarschijnlijk gegraveerd zijn geweest met het keurvorstelijke wapen van Saksen.

In groot contrast tot het eenvoudige uiterlijk van de beide radslotpistolen, staat de zeer fraaie kruithoorn (afb. 7), welke rond 1590 gedateerd moet worden en gedragen is door de lijfwacht van de keurvorst. Zij bestaat uit met zwart fluweel bekleed hout, bedekt met uitgezaagde, gegraveerde en vergulde messing platen, welke aan de voorkant zijn gegraveerd met het keurvorstelijke wapen en de gekruiste zwaarden van het aartsmaarschalkschap. De drie ringoren op de beide smalle zijanten, de afsluitinrichting voor de tolt en een gordelhaak aan de achterkant zijn van geblauid ijzer. De kleurencombinatie zwart-goud geeft aan deze kruithoorn een bijzonder rijk effect, vooral wanneer men bedenkt dat deze oorspronkelijk gedragen werd aan koorden met kwasten van zwarte en goudkleurige zijde.

De zelfde gelukkige kleurencombinatie vinden wij terug bij een aantal gevesten van rapieren uit de periode van Christiaan II. Deze rapieren, waarvan de vorm van het gevest als „saksisch” geldt en waarvan het Legermuseum niet minder dan drie exemplaren bezit (afb. 8), vallen namelijk op door de zuiverheid der op elkaar afgestemde kleuren. Het in de gehele constructie slank aandoende gevest bestaat uit geblauid ijzer, terwijl de houten en van cannelures voorziene greep omwikkeld is met geslagen koper- en messingdraad en met glad messingdraad. De cannelures op de greep dienden hier niet alleen voor een beter houvast, maar vooral om door de hiermee verkregen lichtwerking ook een fraaiër kleureffect te verkrijgen. Karakteristieke kenmerken voor deze gevesten zijn verder de S-vormig gebogen pareerstang, de kleine en ovale schildjes in het midden van de pareerringen en de afgeplatte pruimvormige knop. De kling van deze rapieren, welke waarschijnlijk door de musketiers van het keurvorstelijke leger werden gedragen, zijn breed en hebben een betrekkelijk stompe punt, hetgeen betekent dat zij meer bestemd waren om mee te houwen dan om te stoten. Uit de vele bewaard gebleven rapieren van dit type, o.a. in het Historisches Museum te Dresden, blijkt dat de kling van deze rapieren vervaardigd in Duitsland, Spanje en Italië. De gevesten zijn echter, evenals dit bij de „estoc” het geval was, vervaardigd in Dresden en vele exemplaren zijn dan ook aan de onderzijde van de ezelshoef gestempeld met de initialen A.S. van hun maker, de messensmid Anton Schuech.

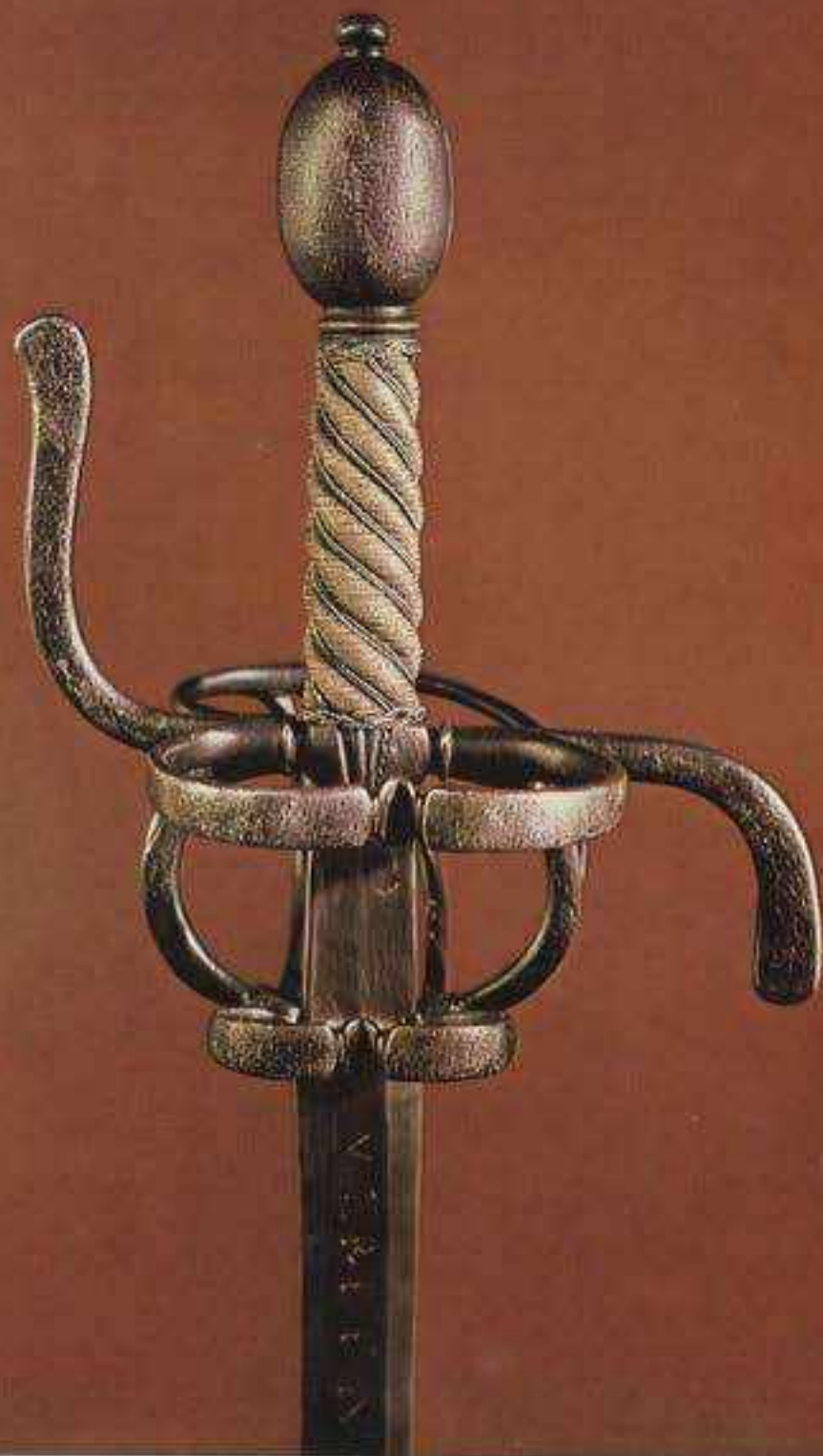
De hellebaardiers van de lijfwacht van Christiaan II waren, zoals de naam reeds aangeeft, voorzien van een hellebaard. Deze hellebaarden, welke een zuiver paradewapen waren, vallen op door hun sierlijke vorm en de goede kwaliteit van het geëtsde ornament (afb. 6). De geëtsde decoratie bestaat uit bladranken en cartouches op een zwarte ondergrond; in een ovale cartouche staat op de bijl aan de ene kant het wapen van Saksen en aan de andere kant de gekruiste zwaarden van het Aartsmaarschalkschap, waaronder zich het jaartal 1601 bevindt. Op de haak bevinden zich aan beide kanten de letters C D A H Z S C. (voor: Christian der Andere Herzog zu Sachsen Churfürst). Bovendien bezit het Legermuseum nog een

6.

Hellebaard uit de periode van Christiaan II (1591-1611).

7.
Kruishoorn, circa 1590, van de lijfwacht van Christiaan I (1586-1591).

8.
Rapier uit de periode van Christiaan II (1591-1613).

tweede exemplaar van deze hellebaarden uit de tijd van Christiaan II, waarvan de geeste decoratie beter bewaard is gebleven maar welke niet de letters op de haak heeft.

August de Sterke (1694-1733)

De belangrijkste Saksische wapens, welke het Legermuseum verder nog bezit, stammen uit de bijna een eeuw latere periode van August II, die door zijn geweldige lichaamskracht „de Sterke” werd genoemd.

August II, geboren te Dresden in 1670, volgde in 1694 zijn overleden broer Johann Georg IV (1668-1694) als keurvorst Friedrich August I (1694-1733) op. Zijn regeringsperiode werd grotendeels beheerst door het conflict tussen de twee machtige landen: Zweden en Rusland en de rol, welke hij daarbij gespeeld heeft.

Hoewel het hof van Saksen in zijn regeringsperiode niet minder weelderig was dan ten tijde van zijn grote voorgangers, toont het toch een zekere verfijning, welke tevoren daaraan vreemd was geweest. Nadat bijvoorbeeld in 1685 door brand een groot deel van Dresden verwoest was, werd het onder Friedrich August I op een zo groote wijze herbouwd, dat men deze stad wel het Duitse Florence heeft genoemd. Zeker niet minder kenmerkend voor de verfijnde smaak is het feit, dat in 1710 de Albrechtsburch te Meissen werd ingericht voor het vervaardigen van porselein door de uit Berlijn afkomstige alchemist Johann Friedrich Böttcher.

De politieke rol van deze keurvorst, moet hier uitvoeriger belicht worden omdat drie wapens in het Legermuseum hiermee verband houden.

Op 15 september 1697 werd Friedrich August I namelijk door de invloed van Oostenrijk en Rusland gekozen tot koning van Polen, nadat hij, om zijn verkiezingskans te vergroten, in dat jaar officieel tot het katholieke geloof was overgegaan. Tegen de zin van vele Polen sloot hij in 1699 een verbond met tsaar Peter de Grote van Rusland tegen koning Karel XII van Zweden. Bij de Vrede van Westfalen in 1648 had Zweden namelijk o.a. Lijfland gekregen en was het tot de machtigste staat in het gebied van de Oostzee geworden. Toen koning Karel XI van Zweden in 1697 overleed en hij opgevolgd werd door zijn 15-jarige zoon Karel XII, scheen nu voor Rusland het juiste moment te zijn aangebroken om een uitweg naar de Oostzee te krijgen en een einde te maken aan het overwicht van Zweden. Hiertoe sloot Peter de Grote een verbond met Denemarken en Friedrich August I van Saksen, die aanspraak wilde maken op Lijfland. In de nu volgende Noorse-oorlog (1700-1721) bleek dat de jonge Karel XII een militair genie was, die al spoedig Denemarken tot een vrede wist te dwingen. Na het Russische leger bij Narwa verdreven te hebben, versloeg Karel XII in 1702 het leger van Friedrich August I bij Klitschkow in West-Polen, waarna hij spoedig geheel Polen veroverde en Stanislaus Leszczyński tot de nieuwe koning van Polen werd gekozen. Vervolgens drong Karel XII Saksen binnen en dwong Friedrich August in 1706 om afstand te doen van de Poolse troon.

Na enige jaren onder prins Eugénie van Savoye in de Spaanse Successie-oorlog gediend te hebben, keerden de kansen voor de keurvorst weer ten goede toen Peter de Grote in 1709 het Zweedse leger bij Poltawa in Zuid-West Rusland had verslagen en hij met Russische hulp weer op de troon van Polen werd hersteld.

9.

Partisaan uit de periode van Friedrich August I van Saksen; circa 1700.

De macht van de Poolse adel was echter sterker geworden: deze verzette zich tegen een versteviging van zijn macht.

Friedrich August II (1733-1763)

Nadat Friedrich August I in 1733 te Warschau was overleden, werd Stanislaus Leszczyński weer tot koning van Polen gekozen, maar vervolgens tijdens de Poolse successieoorlog (1733-1735) door een Russisch leger verdreven. De in 1696 geboren oudste zoon van Friedrich August I, die als Friedrich August II (1733-1763) regeerde, werd daarna wel in 1736 tot koning van Polen gekozen maar op voorwaarde dat hij in dat land geen vreemde troepen en dus ook geen Saksische zou gebruiken.

Uit de regeringsperiode van Friedrich August I bezit het Legermuseum drie partisaanen van verschillende gardes, waarvan er twee een aanduiding hebben van zijn koningschap van Polen.

De partisaan, welke het vroegste gedateerd moet worden (afb. 9) heeft een lange tweesnijdende stootkling, aan de basis waarvan zich twee vleugels met grillige omtrek en elk voorzien van drie gaten bevinden. Deze vleugels zijn aan beide zijden zeer fraai geëst met bladranken, terwijl zich op het onderste gedeelte van de kling aan de ene zijde het monogram F A C (Friedrich August Churfürst) bevindt en aan de andere zijde het door een keurvorstenhoed bekroonde wapen van Saksen en de gekruiste zwaarden van het Aartsmaarschalschap. Op het geëste ornament bevindt zich aan de zijde met het keurvorstelijke wapen, de signatuur van de erer August Richter. Wegens het ontbreken van enige aanduiding in vorm of decoratie van het koningschap van Polen, moet deze partisaan vervaardigd zijn tussen 1694 en 1697.

De tweede partisaan (afb. 5) behoort zeker tot de meest spectaculaire stokwapens uit de 18e eeuw en zij werd gedragen door de Poolse garde van edellieden.

De beide vleugels vormen tezamen een dubbelkoppige adelaar met vergulde kronen en zijn verder geëst met veren, terwijl zich op de borst het vergulde wapen van Polen en Litauen bevindt. Daarboven bevindt zich, geëstleerd en eveneens verguld, een bekroonde vlammeende zon met in het midden twee gekruiste zwaarden en een kruis. Het geheel is met schroefdraad op een achtkantige huls bevestigd, welke aan de bovenkant van de oorspronkelijke en zwart gekleurde houten schacht is gemonteerd. Deze schacht draagt verder de oude kwast van rode en gouden zijde.

Evenals dit bij de voorgaande partisaan het geval was, kan ook dit exemplaar nauwkeurig gedateerd worden. In een inventaris van de wapenkamer uit 1783 staat namelijk: „An Partisanen mit Quasten, welche Ao 1719 neugefertigt und von der Chevalier-Garde bey den im Monath Sept. d. a. gehaltenen Festivitäten gebraucher worden: Vier ganz vergoldete Partisanen an schwarz gepiezten Schäften, mit ganz goldenen Quasten und Nezen, so die Generals geföhret, auf welchen zu beyden Seiten das Königl. Pöhl. und Churfürstl. Sächss. Wappen, mit darüber befindl. Kreuz und Chrono gestochen und vergoldet. Und hat solche Partisanen der Obrist Lieutenent Bernhardt anhero geliefert, am 28. Nov. 1719 und 13. Juny 1720.“

De derde partisaan (afb. 5) is moeilijker te dateren en kan ook uit de regeringsperiode van Friedrich August II (1733-1763) stammen. De beide vleugels van deze partisaan vormen ook hier weer tezamen een dubbelkoppige gekroonde adelaar, welke geëst is met veren en waarvan het midden bestaat uit een uitgezaagde stervormige roset, terwijl de tweesnijdende kling, evenals dit bij de voorgaande partisaan het geval was, gevlamd is. Het geheel is met schroefdraad gemonteerd op een ronde huls, welke aan de bovenkant van de oorspronkelijke en zwart gekleurde houten schacht is bevestigd, waar zich ook een thans sterk verkleurde maar oorspronkelijk blauw en geel gekleurde zijden kwast bevindt.

Partisaanen van dit type werden gedragen door de Zwitserse garde der keurvorsten, waarvan het kostuum eveneens de kleuren blauw en geel droeg.

Johann Georg II (1656-1680)

Deze Zwitserse garde werd opgericht door Johann Georg II, die van 1656 tot 1680 keurvorst was en droeg aanvankelijk hellebaarden. Na de wederoprichting van de Zwitserse garde in 1725 door Friedrich August I, werd hun aantal uitgebreid tot honderd en werden zij voorzien van partisaanen. Hoewel de gekroonde dubbele adelaar op deze partisaan een aanduiding is van het Poolse koningschap van Friedrich August I of van diens zoon, kan zij ook later vervaardigd zijn omdat de garde eerst in 1814 werd opgeheven.

De hierboven beschreven groep van in historisch en wapenhistorisch opzicht belangrijke Saksische wapens, is uit verschillend bezit in het Legermuseum gekomen. Ook in vele belangrijke buitenlandse wapenverzamelingen bevinden zich exemplaren van deze wapens en men kan zich dus afvragen hoe zij over de gehele wereld verspreid zijn geraakt. Het blijkt, dat in de 19e eeuw vele stukken uit de wapenkamer zijn overgedragen aan de familie van de voormalige koning van Saksen als compensatie voor het afschaffen van de monarchie. Kort na de eerste wereldoorlog besloot de Duitse regering bovendien om in verband met de modernisering van het gebouw, waarin de oude wapenkamer te Dresden was ondergebracht, een aantal duplicaten uit de verzameling van ca. 18000 wapens en uitrustingsstukken te verkopen. Uitgaande van deze beslissing werden eerst de daarvoor in aanmerking komende Duitse musea in de gelegenheid gesteld om de voor hen belangrijke stukken onder zeer gunstige voorwaarden te verwerven. Nadat dit gebeurd was, besloot men tot een openbare veiling, welke in 1919 bij de firma Lepke in Berlijn werd gehouden, de 209 catalogusnummers brachten bij die gelegenheid in totaal 223.000 mark op. Toen men in 1920 besloot om bij dezelfde firma nog eens 62 stuks te laten veilen, brachten deze al 251.440 mark op, terwijl men ook genoodzaakt was om wapens van een betere kwaliteit te laten verkopen. Aangezien verscheidene der Saksische wapens in het Legermuseum afkomstig zijn uit de bovengenoemde veilingen van 1919 en 1920, is het duidelijk dat deze tengevolge van de inflatie in Duitsland over de wereld verspreid zijn.

Literatuurlijst:

Works of reference:

Erich Haenel:

- „Zur ältesten Geschichte der Dresdner Rüstkammer“ in: Zeitschrift für historische Waffenkunde — Band 7, Dresden, 1915—1917, blz. 311—317.
- Zeitschrift für historische Waffenkunde — Band 8, Dresden, 1918—1920, blz. 181—192 (vervolg).

Erich Haenel:

- „Kostbare Waffen aus der Dresdner Rüstkammer.“, Leipzig, 1923.

Erich Haenel:

- „Versteigerung von Waffen aus dem Historischen Museum zu Dresden, Berlin, bei Rudolph Lepke, 8. und 9. Oktober 1919.“ in: Zeitschrift für historische Waffenkunde, Band 8, Dresden 1918—1920, blz. 259—262.

Erich Haenel:

- „Versteigerung von Waffen aus dem Historischen Museum zu Dresden Dresden, durch Rudolph Lepke, 14. Oktober 1920.“ in: Zeitschrift für historische Waffenkunde, Band 8, Dresden, 1918—1920, blz. 392—393.

J. F. Hayward:

- „The Art of the Gunmaker.“, Volume 1: 1500—1660; London 1962.

K. O. von Kienbusch:

- „The Kretschmar von Kienbusch Collection of Armor and Arms.“; Princeton, New Jersey 1963.

Sir James Mann:

- „Wallace Collection—European Arms and Armour.“, Volume 2, London 1962.

G. Rudolph:

- „Schutz- und Trutzwaffen aus dem Historischen Museum, Dresden, Versteigerung bei R. Lepke, Berlin, am 5. Mai 1927.“ in: Zeitschrift für historische Waffenkunde, Band 11, Berlin 1926—1928, blz. 175.

A. Diener Schönberg:

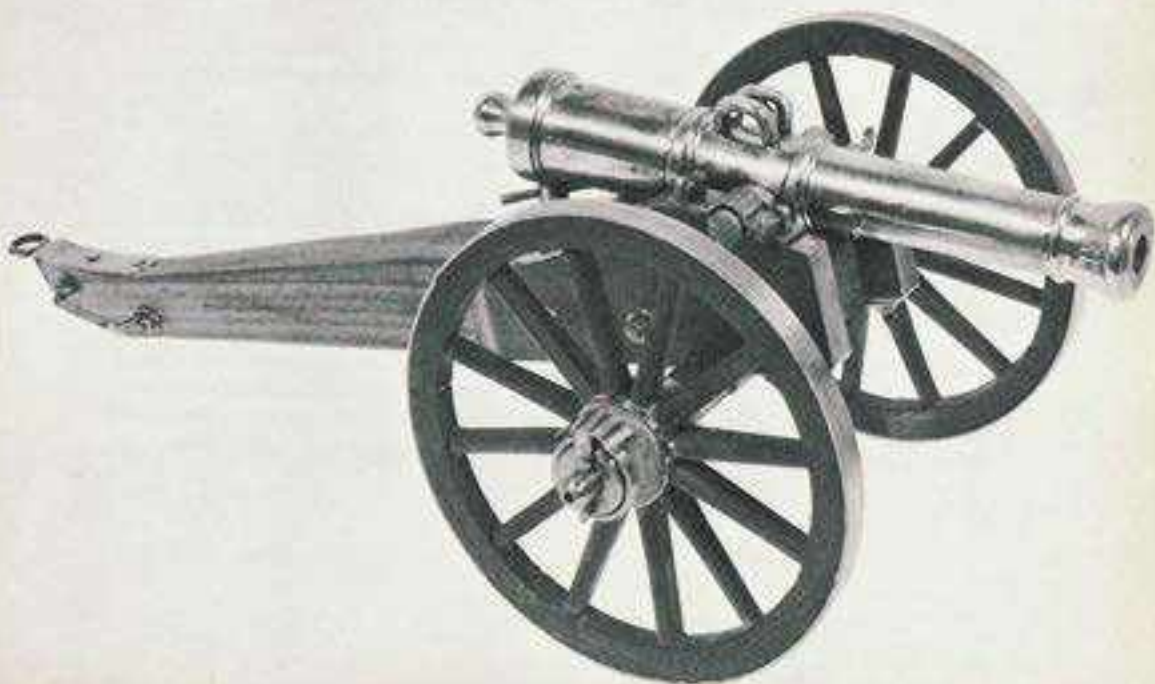
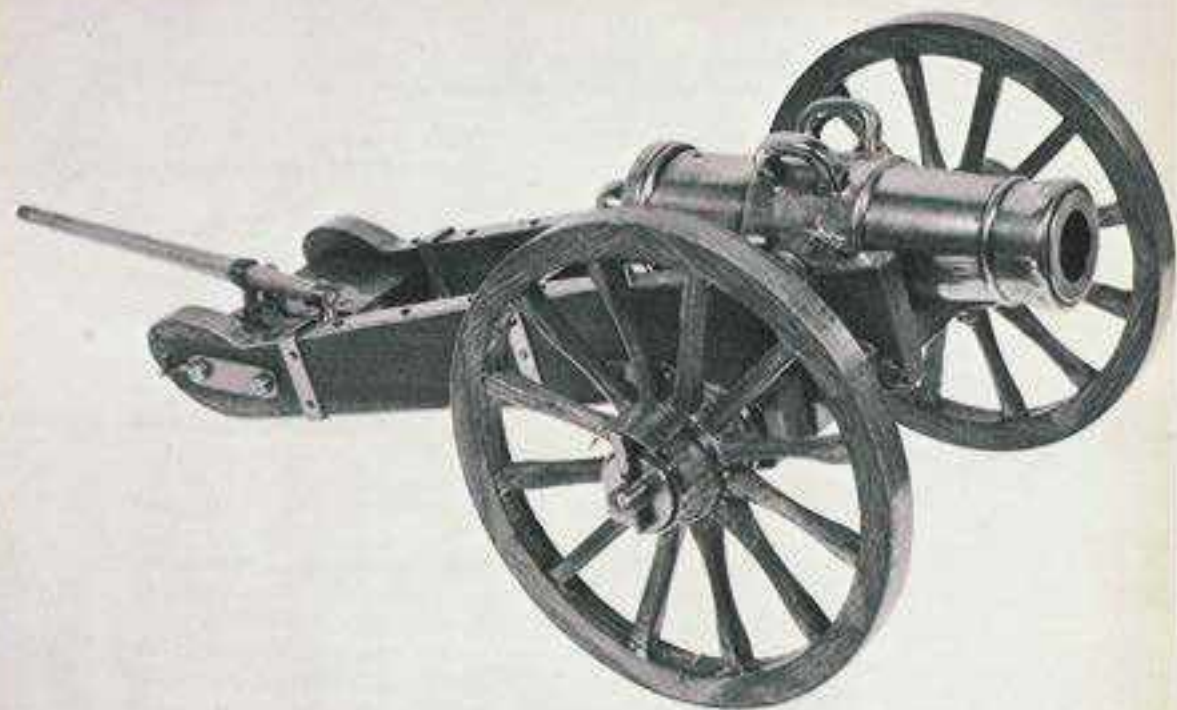
- „Die Waffen der Wartburg.“; Berlin 1912.

Heribert Seitz:

- „Blankwaffen.“; Braunschweig, Band 1—1965, Band 2—1968.

Erna von Watzdorf:

- „Kursächsische Jagdwaffen von Gabriel Gipfel in der Dresdener Rüstkammer.“ in: Zeitschrift für historische Waffenkunde, Band 14, Berlin 1935—1936, blz. 4—14.

Hoorwiser 15 pondeur, circa 1815.

Schaalmodel 1 : 15, vervaardigd door H. Atkins, chef wapenkamer.

Bronzen kanon (glad) 4 pondeur, circa 1840.

Schaalmodel 1 : 15, vervaardigd door H. Atkins, chef wapenkamer.

Modernisering Legermuseum

Voorgebouw (1874)

Op pagina 17 van het enige maanden geleden verschenen zakelijke verslag 1967 werd bereids melding gemaakt van de m.b.t. de restauratie van het achtergebouw opgetreden stagnatie, waardoor de aanvankelijke planning der herinrichting moest worden herzien.

Desondanks is het mogen gelukken in verscheidene zalen verbeteringen door te voeren, waardoor het cachet der totale expositie gunstig kon worden beïnvloed. De gedurende het jaar 1967 gerealiseerde verbeteringen mogen hier in het kort worden gememoreerd.

Entrée

Het heeft Hare Majesteit de Koningin mogen behagen dat een grote reproductie van het, door de kunstschilder Karel van Veen voor de Hoge Raad der Nederlanden geschilderde, uitmuntend gelijkende statieportret in de grote entrée van het voorgebouw werd geplaatst.

Dit schilderij, hetwelk opvalt door een prachtig koloriet, behoort zonder twijfel tot de beste portretten die ooit van Hare Majesteit werden geschilderd.

Her schilderij werd geplaatst tegen een speciaal vervaardigde, demontabele wand, bespannen met naturel-kleurige edeljut; aan de linker- en rechterzijde werden in mat goud uitgevoerde renaissance festoenen aangebracht.

De vloer van de entrée, die dringend een beter gezicht behoefde, werd geheel bekleed met een dikke laag kurklinoleum van matgroene kleur waarop een twee meter brede donkerrode loper werd gelegd van nagenoeg 12 meter lengte. De twee 17de eeuwse costuum-poppen werden vervangen door een tweetal uniformpoppen der Garde regimenten t.w.:

Kolonel der Grenadiers, Adjudant van Hare Majesteit de Koningin, in de omstreeks 1938 gedragen ceremoniële tenue, en

Luitenant Kolonel der Jagers, eveneens in de ceremoniële tenue van eedergenoemd jaar.

De beide 18de eeuwse kleine kanonnen werden vervangen door een tweetal moderne vitrines met gekitte glazen kap waarin een tweetal schaalmodellen (1 : 10) zijn geëxposeerd van hedendaagse gevechtsuitvoeringen, t.w. een AMX-5 HWSP en een AMX-PRI.

Beide modellen zijn uitgevoerd in edelhout met inachtneming van alle details. Tijdens het bezoek, hetwelk de Prinsessen Beatrix en Irene in het jaar 1965 aan Frankrijk brachten, werden deze modellen als herinnering aangeboden. De Heer Directeur van het Koninklijk Huisarchief was zo welwillend beide exemplaren in langdurig bruikleen aan het Museum af te staan.

Tenslotte werden de onder de trappen geplaatste in 1705 veroverde en enkele jaren geleden gerestaureerde paukenkleden vervangen door grote met planten gevulde siervazen.

Het beeld hetwelk met deze herindeling werd nagestreefd moge duidelijk zijn: Het portret van Hare Majesteit omgeven door de 19 vóóroorlogse vaandels der BVL en de vaandels en standaarden, die momenteel bij de verschillende legeronderdelen zijn ingedeeld en door deze worden gevoerd, symboliseert de verbondenheid die in heden en verleden tussen het Huis van Oranje en de Krijgsmacht steeds heeft bestaan: de schakel tussen heden en verleden wordt nog benadrukt door de geëxposeerde vóóroorlogse ceremoniële tenuen en de modellen der hedendaagse gevechtvoertuigen.

Enkele bakken met groene planten en kleine oranje bloemen voltooiën de nieuwe expositie die, zoals recente ervaringen hebben geleerd, de bezoekers sterk aanspreekt.

Kabinet Prins Hendrik

Een der kleine zalen, uitkomend in de linker parterre-gang en van gelijke afmetingen als het Kabinet der Nederlandse Orden en militaire Onderscheidingen, werd ingericht tot expositie-ruimte van een aantal door Prins Hendrik gedragen militaire uniformen.

De navolgende uniformen vonden in de grote, de gehele wand beslaande vitrine een passende plaats:

Luitenant-generaal van het Koninklijke Nederlandse Leger
(ceremonieel tenue)

Vice-admiraal van de Koninklijke Nederlandse Marine
(groot tenue)

Luitenant-generaal van het Koninklijke Nederlands Indische Leger
(ceremonieel tenue)

De reeds hoogbejaarde Kolonel der Grenadiers Jhr. W. Laman Trip, die vanaf 1919 tot het overlijden van de Prins in het jaar 1934 diens adjudant is geweest, heeft enige jaren geleden de door hem gedragen uniformen, van model geweest voor verscheidene tenuen, in langdurig bruikleen aan het Museum afgestaan, t.w.:

ceremonieel tenue

geklede tenue en

klein tenue

Laatstgenoemde uniformen staan eveneens in deze vitrines opgesteld, rechts van die van de Prins.

Een ceremoniële uniform zoals deze voor de 2de Wereldoorlog werd gedragen door de Rechtsridders der Johanniter Orde, van welke orde Prins Hendrik tot zijn overlijden Commandeur is geweest en waartoe de Kolonel Jhr. W. Laman Trip nog steeds behoort, is in het midden der grote vitrine geplaatst.

Een tweetal glazen muurvitrines tegenover de grote uniformen-vitrine bevatten uitrustings- en equipmentsstukken gedragen door de officieren van het Militaire Huis van Hare Majesteit de Koningin en van het Militaire Huis des Konings; meerdere dezer spectaculaire objecten zijn thans zeer zeldzaam geworden.

Vier kleine vitrines zijn langs de korte zijden geplaatst op een zodanige wijze dat voldoende plaatsruimte beschikbaar bleef voor een portret van Prins Hendrik en van de Kolonel Jhr. W. Laman Trip.

De geëxposeerde uniformen die t.a.v. snit, coupe en kleurencombinatie alle typerende kenmerken der laatste decennia van de vorige- en eerste decennia dezer eeuw vertonen moesten, mede gelet op de kostbare uitvoering, worden geplaatst in een omgeving die zich qua stijl bij deze aanpast.

Door gebruikmaking van fraaie bespanningsmaterialen en notenhout is dit zeer wel mogen gelukken.

Op deze plaats moge dank worden gebracht aan de Heer Directeur van het Koninklijk Huisarchief voor het door hem verleende intermediair bij Hare Majesteit de Koningin teneinde de door Prins Hendrik gedragen uniformen in langdurig bruikleen aan het Museum te mogen toevertrouwen.

Zaal 12

Ontwikkeling van het geweer in Europa en Amerika 1820 - 1840

Zaal 14

Wissel expositie militaire beeldende kunstenaars

In beide zalen werden enige uniformpoppen verwisseld, c.q. bijgeplaatst, t.w. in zaal 12:

Engeland 1890

Royal Engineers, veldtenue koloniën

Duitsland

Regt. infanterie nr. 136, marstenue veldtocht 1914

Engeland 1944

Parachutist, slag bij Arnhem 1944

Zaal 14:

Nederland 1815

Tamboer 12de Bataillon der Landmilitie

Quatre-Bras en Waterloo

Nederland 1831-1835

Sergeant 1e Bat. Afd. Grenadiers

Groottenue 1832

Gedurende de afgelopen jaren is het overduidelijk gebleken dat deze uniformpoppen, aan welke completering en samenstelling de allergrootste aandacht en zorg worden besteed, de bezoekers een zeer indringend tijdsbeeld vermogen te geven.

Zalen 14, 15, en 16 (1e étage)

De vloeren dezer drie ineenslopende op de eerste etage van het voorgebouw gelegen zalen werden tientallen jaren geleden voorzien van parketvloeren die allengs tekenen van de tand des tijds gingen vertonen; het onderhoud kostte voortdurend meer manuren, een afdoende restauratie was te kostbaar.

Na ampele overwegingen werd besloten op het bijgespijkerde parket vaste vloerbedekking te plaatsen, vervaardigd van nylon.

Deze verbetering bleek zeer te voldoen; het onderhoud is weinig arbeidsintensief, de sfeer in de zalen is aangename, de kleur doet geplaatste objecten goed uitkomen, het materiaal is sterk geluiddempend en blijkt voortreffelijk bestand tegen de invloed van naaldhakken, welke op parket een desastreuze uitwerking hebben.

Samenvattend kan worden gesteld dat de aanvankelijk met één zaal als proef aangevangen wijze van stoffering een verder gebruik van het gebezigde materiaal volkomen rechtvaardigt.

De indeling van zaal 15 (z.g. Korea-zaal) werd verbeterd, waardoor in het bijzonder de fraaie reliefskaart van het destijds omstrede gebied beter tot zijn recht komt.

Zaal 18

De kleine tussenzaal van 7,60 x 4,70 m. vormt de verbinding tussen de twee grote indische zalen 17 en 19 waarvan eerstgenoemde — gewijd aan de voorgeschiedenis en de feitelijke geschiedenis van het KNIL — sedert het vorige verslagjaar gereed is. Zaal 17 heeft betrekking op de periode vanaf 1600 tot het jaar 1870; zaal 19 zal het tijdvak 1870—1960 omvatten.

Hoewel het materiaal voor de herinrichting in ruime mate voorhanden is, kan aan de reeds sedert lang bestaande plannen geen uitvoering worden gegeven i.v.m. de voortdurend verschoven decisie betreffende de restauratie van het achtergebouw.

Het uit zaal 17 afkomstige materiaal — waaronder zich vele objecten van voortreffelijke kwaliteit bevinden — herwelk thans provisorisch in zaal 19 is geëxposeerd, moet uiteindelijk worden ingepast in de grote historische collectie van het achtergebouw.

Zolang zaal 19 niet kan worden ontruimd stagneert noodzakelijkerwijs de herinrichting, helaas.

De tussenzaal is bedoeld als een bescheiden hommage aan het oude — en reeds te snel vergeten — KNIL, aan het handjevol „Kolonialen”, dat een gebied pacificeerde dat 60 maal zo groot was als Nederland en waarvan het eilandentrijk zich uitstrekte over een oppervlakte gelijk aan die van het noorden van Schor-

land tot ver voorbij de Kaspische zee, „van Sabang tot Merauke”, een afstand die men zich — zonder kaart — nauwelijks kan voorstellen.

Teneinde dit beeld duidelijk te doen spreken werd de kaart van het voormalige Nederlands Oost-Indië, in een gelijke schaal, op die van Europa geplaatst.

De plaatsen, waar het KNIL was gedetacheerd, werden ter verduidelijking met een contrasterende kleur aangegeven.

Links en rechts van deze kaart werden een tweetal tableaux geplaatst vermeldende de jaartallen en plaatsnamen waar sedert 1820 operationele acties plaats vonden, lange rijen van vele tientallen namen.

Photoreproducties in kleur tonen wat heden ten dage resteert van de eenmaal aan de onderdelen van het KNIL verleende 34 vaandels, een pover restant.

Tegenover de grote en boekdelen sprekende kaart werd het beroemde schilderij van Hoyne van Papendrecht geplaatst, weergegeve de bestorming van Bate llië; dit schilderij wordt geflankeerd door een tweetal portretten van tijdgenoten van van Heutsz, even vermaard als hijzelf, t.w. de generaals van der Heyden en de Swart, vermaarde commandanten wier reputaties als mens en als bevelhebber zowel bij hun troepen als bij die van hun toenmalige tegenstanders een haast legendarische klank hadden.

In het midden van deze zaal bevindt zich een kleine vitrine met een drietal zeer fraaie Indonesische wapens, welke het Museum in de loop van het verstreken verslagjaar heeft kunnen verwerven.

Door verlaging van het plafond konden de verhoudingen dezer kleine zaal in gunstige zin worden gewijzigd; de wanden werden tot een hoogte van een meter betegeld met fraai djatihout. Vaste vloerbedekking werd geplaatst op het in de loop der jaren op vele plaatsen gescheurde, rode z.g. „houtbeton”.

De wand waarvoor het grote schilderij is geplaatst werd gedrapeerd met een groot gordijn van groene velours doré harmoniserend met de kleur der vloerbedekking.

Muren en plafonds werden geschilderd in bijpassende tinten.

Zaal 19

In deze grote zaal van 30 meter lengte en ruim 6½ meter breedte werd eveneens een verlaagd plafond aangebracht. Beide plafonds werden, evenals de muren en het houtwerk, opnieuw geschilderd. Deze werkzaamheden — vooruitlopende op de herinrichting — moesten worden verricht terwijl geen enkele der vele (oude) vitrines kon worden ontruimd.

Ondanks deze belemmeringen kwamen geen beschadigingen voor.

Musea en tentoonstellingen worden over het algemeen bezocht ter wille van de geëxposeerde voorwerpen. In de allereerste plaats gaat de belangstelling uit naar de objecten; men zou kunnen stellen dat hierbij vergeleken het gebouw en de wijze van exposeren slechts een bescheiden rol spelen. Althans ogenschijnlijk; de meest exclusieve voorwerpen gaan te loor in een niet passende omgeving, door een verkeerde verlichting, in een vitrine van onjuiste afmetingen.

Weinigen die een verantwoord ingerichte museumzaal betreden met een zo

verzorgd mogelijke opstelling, realiseren zich hoeveel overleg, vindingrijkheid en vakmanschap er nodig zijn om tot een harmonisch geheel te komen, een resultaat hetwelk slechts bereikbaar is door een intensieve samenwerking van hen die over de meest uiteenlopende technische vaardigheden beschikken.

Vanzelfsprekend is planning een belangrijke factor, doch hierna komt het werk, de maandenlange, toegewijde arbeid die de ideeën gestalte moet geven.

Het aanleggen van de verlichting, het plaatsen van de juiste armaturen, de vitrines van de meest eenvoudige tot de meest gecompliceerde, de stoffering en het schilderwerk, de uniformpoppen die niet alleen een stevig frame moeten hebben doch eveneens de juiste koppen met de juiste expressie, de handen en bovenal de juiste houding, de paarden, de photo's gekleurd en ongekleurd op alle formaten, het maken van tekstborden, die behalve het tweemaal fotograferen bovendien voortreffelijk typewerk vereisen, de landkaarten en de toelichtende tekstborden met reliëf-letters die, na te zijn verguld of gebronsd, met eindeloos geduld op de juiste plaatsen worden gebracht, het reconstrueren van ontbrekende uniformen en uitrustingsstukken naar minutieus vervaardigde tekeningen, steunend op met grote zorg uitgezochte eigentijdse voorbeelden, het maken van verantwoorde replica's indien dit voor het instructieve en didactische beeld vereist is.

Dit alles en nog veel meer zouden zijn op te noemen, werkzaamheden die moeten worden volbracht door een handjevol medewerkers binnen een raam van — i.v.m. de ononderbroken prijsstijgingen op nagenoeg ieder gebied — voortdurend enger wordende financiële mogelijkheden.

De werkresultaten die reeds sedert jaren worden bereikt — zowel door het van gemeente — als van Rijkswegge gedetacheerde personeel — stemmen tot grote waardering en erkentelijkheid.

Tevens moge op deze plaats de samenwerking met de Heer J. F. H. Th. Smits, Referendaris van het Ministerie van Defensie, met dank worden gememoreerd; nimmer werd tevergeefs op hem een beroep gedaan.

Zijn inspirerende lijfspreuk „samen maken wij alles”, welke voor het museum allengs tot een geyleugeld woord is geworden, hebben wij gepoogd metterdaad gestalte te geven.

A. C. Paardekooper

Directeur

Het Bestuur van het Nederlands Leger- en Wapenmuseum „Generaal Hofer” moge met grote dankbaarheid gewagen dat het Hare Majesteit de Koningin — op daartoe strekkend gunstig advies van de Heer Directeur van het Koninklijk Huisarchief — wedermaal heeft mogen behagen een aantal Haar toebehorende, in historisch opzicht zeer belangrijke schilderijen in langdurig bruikleen aan het museum heeft willen doen overdragen.

Onder deze schilderijen bevinden zich een drietal grote doeken van de bekende Nederlandse militaire kunstschilder J. Hoynck van Papendrecht. Het bijzonder fraaie schilderij voorstellende de „Ontmoeting van de Nederlandse en Pruisische troepen na de slag bij Waterloo” werd voor deze aflevering van *Armamentaria*, in kleuren gereproduceerd.

De van Hare Majesteit ontvangen bruiklenen worden op usuële wijze in de verschillende rubrieken vermeld.

Museum voorwerpen

Evenals zulks reeds in de vorige aflevering van „*Armamentaria*” geschiedde is ook thans een afdelingsgewijs overzicht opgenomen, vermeldende met welke voorwerpen gedurende het jaar 1966 het bezit der Stichting werd verrijkt.

Hiermede wordt tegemoetgekomen aan de vragen van hen die voor deze bezitsvermeerdering — uit hoofde van wetenschappelijke belangstelling — een meer dan algemene interesse koesteren.

Een alphabetische naamsvermelding van schenkers en bruikleengevers is eveneens vermeld. Gaarne wordt op deze plaats dank gebracht aan allen, die gedurende de verstreken verslagperiode op velelei wijzen van hun belangstelling voor het museum op een concrete wijze deden blijken.

Ter vergemakkelijking van de controle op nieuw verworven materiaal worden de aanwinsten vermeld in volgorde van aankoop, schenking, ruiling en bruikleen.

Afdeling I

„Oude wapens” (vroeg-middeleeuwen tot 1840)

Aankoop:

Houten figuurtje, Bali
 Hoornen beeldje, Bali
 Modjopahit fragment, aardewerk
 Tetracornfragment: Naga, Modjopahit
 Terracottafragment: mensfiguur, Modjopahit
 Houten derson figuur, Bali
 Houten beeld: godenbeeld op olifant, Bali
 Voorouderbeeldjes, Bali (2 paar)
 Houten gepolychromeerde vrouwenfiguur
 Fragment van bronzen Hindu-Javaanse bed
 Geëtroven zilveren schaal met deksel, Java
 Twee terracotta handgranaten, Seljukisch
 12e/13e eeuw
 Bronzen zwaard, Partisch 300 v. C. - 300 A.D.
 Vuurstenen bijl; Neolithicum
 Vuurstenen bijl; Neolithicum
 Vuurstenen bijl; Neolithicum
 Vuurstenen bijl; Neolithicum

Vuurstenen bijl; Neolithicum
 Vuurstenen bijl; Neolithicum
 Vuurstenen bijl; Bronstijdperk
 Vuurstenen bijl; Bronstijdperk
 Vuurstenen bijl; Bronstijdperk
 Vuurstenen lanspunt; Bronstijdperk
 Zwaard, type VIII-A, ca. 950
 Houten beeld, Vishnu met Garuda, Bali
 Gepolychromeerde wajang figuren (vijf)
 Bronzen zwaard, Luristan 800—700 v. Chr.
 Zakkompas - zonnewijzer, Duitsland 1584
 Gesloten helm; Engeland ca. 1570 (grafhelm)
 Zeekaart van de Molukken (1571—1638)
 Zeekaart van het oostelijk gedeelte van Oost-Indië, van kaap Comorin tot Japan, ca. 1645
 Twee Japanse houtsnijwerken, 16e eeuw
 Statische krewang met gouden gevest en schede, Noord-Sumatra (Atjeh)
 Bronzen haakbus; einde 13e eeuw
 IJzeren „snelleke”; einde 15e eeuw

Schenking:

Mes, Friese terpentijd, 6—10e eeuw

Ruil:

Kris + schede, Lombok

Kris + schede, Lombok

„Tonkin” geveest, Japan, 18e eeuw

Dolk (pannersteker); ca. 1380/1430

Nierendolk; 15e eeuw

Nierendolk; ca. 1450/1500

Nierendolk; ca. 1450/1500

Dolk; ca. 1480/1500

Landsknechtdolk; ca. 1540/1550

Bruidleen:

Stenen bijl uit Denemarken, ca. 2000—

1800 v. C.

Vuurstenen dolk uit Denemarken; ca.

1850—1500 v. C.

Vuurstenen bijl uit Denemarken; ca. 1850—

1500 v. C.

Stenen bijltje uit Frankrijk ca. 1850—1500

v. C.

Bronzen zwaard, galv. plaat, copie naar ca.

1250—1000 v. C.

Bronzen zwaard, galv. plaat. Copie naar

exemplaar uit Riddersheim, Rheinhessen, ca.

1250—1000 v. C.

Bronzen zwaard, galv. plaat, copie naar

exempl. uit de Rijn bij Mainz; ca. 1000 v. C.

Ijzeren Frankische Umbo uit Frankrijk; 7e/

9e eeuw

Hallstattsolk (gipsafg.) uit Ludwigsburg; ca.

800 v. C.

Latènezwaard (gipsafg.) uit Latène; 500—0

v. C.

Latènezwaard (gipsafg.) uit Latène; 500—0

v. C.

Frankisch zwaard (gipsafg.) uit Würtem-

berg; ca. 800

Afdeling II

Nieuwe wapens (1840—1940)

Schenking:

Duits automatisch pistool, merk „Erfurt”

Wandelsabel Officieren Nederland, model

1912

Wandelsabel Nederland, model 1912; met

schede en dragon

Karabijn Nederland, model 95 Marechaus-

see

Sabel met schede, Off. Cav. Nederland

Sabel met schede, Off. Schutterij Nederland

Schermdegen

Lebel bajonet 1886

Oefengranaat PAG 4,7

Dolkstaf (gipsafg.) uit grafheuvel bij Bos-

sed, Kreis Rendsburg, ± 2000 v. C.

Latènezwaard (gipsafg.) uit Michelsberg bij

Kehlheim (Beieren); 500—0 v. C.

Hallstattswaard (gipsafg.) met geveest;

500—0 v. C.

Frankische spatha uit Frankrijk; 8—9e eeuw

Frankische spatha uit Frankrijk; 8—9e eeuw

Model van een Castellummuur

Model van een houten Castellummuur

Model van het 4e eeuw castellum Alzei

Model van de Saalburg

Model van een houten en een stenen limes-

toren

Model van een „murus Gallicus”; Latène

borcht

Model van een villa rustica

Reliefkaart van de Taunuslimes

Model van een Hallstatt krijgsman

Model van een Romeinse soldaat

Model van een Frankische krijgsman

Geheel getuigd scheepsmodel, 1e helft 18e

eeuw

Een schilderij (Tji-Sokan, W. Java)

Een schilderij (Tji-Soendati, W. Java)

Japans Samurai zwaard, met schede

Sabel lichte Cavalerie Ned., met schede

mod. 1814

Aankoop:

Copie van een zwaard, ca. 1360—1420

Afgietsel van een bronzen zwaard, Honga-

rije ca. 1000 v. C.

Copie van een „orendolk”, ca. 1480—1500

Copie van een Scandinavisch tweebands-

zwaard, ca. 1480—1500

Zwaard; 6e/7e eeuw

Copie van een „basilard” dolk, 14e eeuw

Bruidleen:

Geweer Nederland, model 95, met bajonet

Sabel Cav. Nederland, model 1854 Off.

Sabel Cav. Nederland, model 1854 Off.

Sabel Infanterie Nederland, 1852

Sabel Cav. Nederland, 1876 Off.

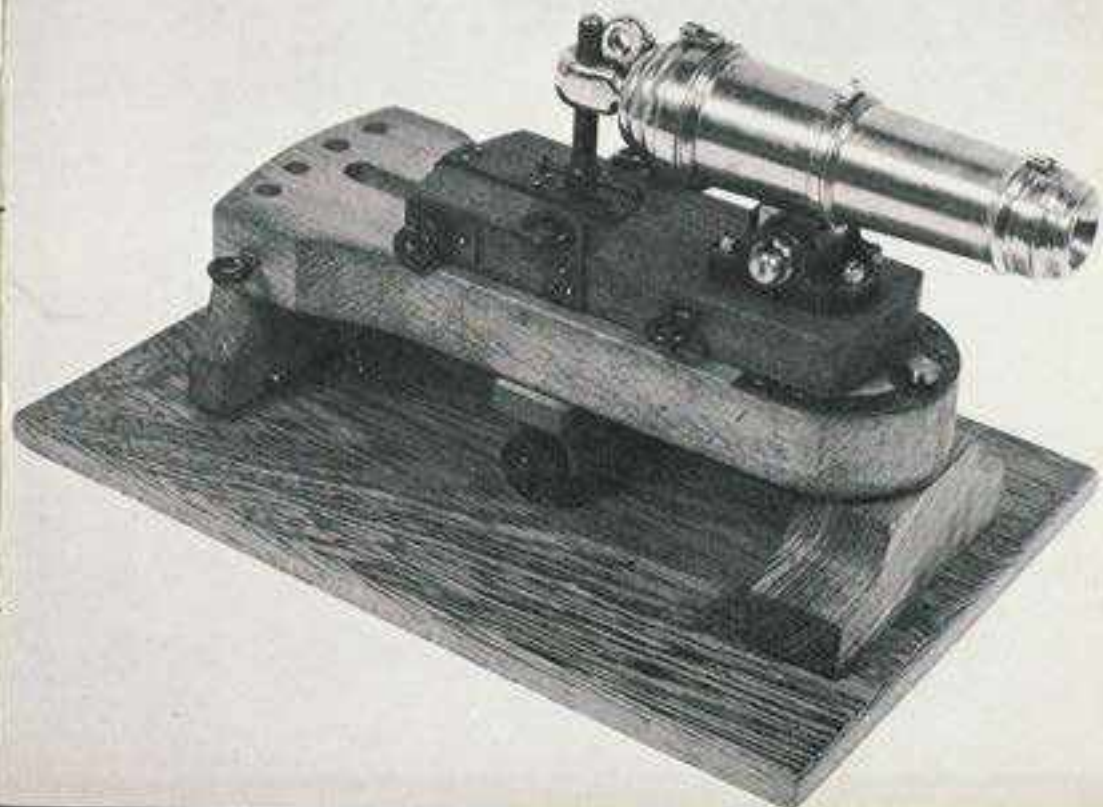
Sabel Marine Nederland, Off.

Sabel Grenadiers Nederland

Sabel met schede

Aankoop:

Spadebajonet U.S.A. ± 1870

Bronzen kanon (glad) van 12 cm lang, circa 1840.
Schaalmodel 1 : 15, vervaardigd door H. Atkins, chef wapenkamer.

Cannonade 16 ponden (scheepsgeschut circa 1800).
Schaalmodel 1 : 15, vervaardigd door H. Atkins, chef wapenkamer.

Afdeling III

Uniformen, vaandels, vlaggen, onderscheidingen, distinctieven, uitrustingstukken en prentencollectie

Aankoop:

Schilderijen, tekeningen, enz.

Prent van Gronia/Pineman
Inauguration du monument de Roi-Granduc
Guillaume II, 1884
Prent van Last-Blommers, 1848
Plakkaatverftekening: Officier van the 6th
Dragoon Guards, Engeland 1847
Aquareltekening: Tamboer majoor Grenadiers
Plakkaatverftekening: Officier v/h Cav.
Regt. Kanton Waart (Zwitserland)
Plakkaatverftekening: Indisch landschap
Plakkaatverftekening: Landschap met „flam-
boyant“
Plakkaatverftekening: Indisch landschap
(rijsoogst)

Uniformen en uitrustingstukken

Koninklijke Luchtmacht

Uniform soldaat tamboer KLu
Uniform korporaal I tamboer KLu
Uniform sergeant I muzikant KLu
Uniform sergeant majoor muzikant KLu
Uniform kapitein KLu
Uniform kolonel KLu
Pet opperofficier KLu
Pet subalterne Officier KLu

Uniformen en uitrustingstukken KNIL

Pantalon KNIL, garret „B“
Uniformjas opperofficier KNIL ± 1880
jas artillerist KNIL ± 1890
jas Infanterist KNIL ± 1890

Diversen

Paspoort van W. de Roever uit 1799
Certificaat draagteken krijgsvrchtningen
1830—1851
Dubbelvel uit gedenkboek belangrijke ge-
beurtenissen 1858
Beschrijving der onderscheiding „Etoile
d'Honneur“ (België)

Schenking:

Uniformen en uitrustingstukken

Kon. Landmacht

Uniformjas kapitein Infanterie
Uniformjas tweede luitenant der Art.
Uniformjas eerste luitenant der Cav.
Uniformjas majoor der Inf.

Uniformjas luitenant kolonel tamboer
Fourragère kolonel
Uniform kolonel arts
Fourragère 2e luitenant, gooddraad
Fourragère kapitein, gooddraad
Fourragère luitenant-kolonel
Kepi Grenadiers
Fourragère 1e luitenant Grenadiers
Dagelijks tenue, khaki, majoor Geneesk.
Troepen
Dagelijks tenue, khaki, Luitenant kolonel
MID
Officierspet, met embleem, khaki
Schoenen, hoog, bruin
Fourragère kapitein, zilver
Gevlochten schouderbedekkingen, zilver
Uniform Lt. kolonel der M.A., zwart
Uniform, khaki DT, kolonel der M.A.
Uniform, zwart kapitein G.D.
Uniform wachmeester Art., zwart
Uniform fourier 1e klas der Rijdende Art.
Fourragère fourier 1e klas Rijdende Art.
Giberoc Artillerie
Uniform, zwart Lt. kolonel der Art.
Veldmuts idem
Uniform, zwart, kolonel der Art.
Uniformjas, khaki, Brig-Generaal LuA
Pet, khaki opperofficieren

Uniformen en uitrustingstukken KNIL

Uniform generaal majoor Art KNIL
Kolibak in foudraal
Sabelna met riemenstel
Fourragère generaal majoor KNIL
Kepi KNIL
Uniform majoor Topografische Dienst
KNIL
Epauletten majoor Topografische Dienst
KNIL
Uniform majoor KNIL, zwart
Fourragère majoor KNIL

Uniformen en uitrustingstukken

Kon. Luchtmacht en Marechaussee

Overjas veldtenue KLu
Veldtenue KLu, grove stof
Veldmuts KLu, grove stof
Overhemd veldtenue KLu
Jas brigadier 1e klas Marechaussee
Helm, wit, Marechaussee

Uniformen buitenland

Amerikaanse uitrustingstukken 1e Wereld-
oorlog, o.a.

Koppel, webbing, met 10 patroontassen
 Bajonet in schede
 Bandelier met 6 tassen
 Opbergtas, webbing
 Tafelmes in lederen foudraal
 Schoenen, hoog, bruin (rombar boots)
 Enkelstukken, Duits (6 paar)
 Martin, P. Armes et armores de Charlemagne
 helm, Brits, Derbyshire, Constabulary
 Camouflage-jack Eng. parachutist
 Helm, Eng. parachutist
 Baret met embleem Eng. parachutist
 Broek, khaki, grove stof Eng. parachutist
 Veldflits met foudraal en drager Eng. parachutist
 Koppel, webbing Eng. parachutist
 Hoekriemen, links en rechts Eng. parachutist
 Draagriemen, links en rechts Eng. parachutist
 Schoenen, hoog, zwart (paar)
 Enkelstukken, paar
 Gelaatsnet
 Ransel, webbing
 Patroontassen, 2 stuks
 Wapenrok Infanterie-Regiment 116, Duitsland 1888—1914
 Koppel met patroontassen, webbing, Amerikaans

Onderscheidingen

Barette met
 Oorlogsbinnenkruis, Gouden medaille voor trouwe dienst, Mobilisatiekruis 1914—1918, Gouden medaille NOC en Kruis van de NBVLO
 Zilveren medaille voor langdurige dienst (model)
 Zilveren medaille voor langdurige dienst (klein)
 Bronzen medaille voor langdurige dienst (model)

Schilderijen, tekeningen en reproducties

Tekening in lijst van Eaton Mill
 Afbeelding (fotogravure) van A. de Neuville uit 1885: Aanval Pruisische dragonders op Frans aangespannen stuk
 Tekening van Hoynek v. Papendrecht: Veldartillerist 1925 (origineel)
 Kleurenreproductie van H. v. Papendrecht: Jagers in groot tenue 1894
 Kleurenreproductie van Stating: Koninklijke Marine 1899, grote tenue

Diversen

Mouwembleem, Staf Z-Brigade KNIL
 Sabeltas met riemenstel
 Veldflits, Duits, met foudraal en drinkbeker

Duitse loopgraafkachel
 Kaartentas, bruin leder, met portolienhouder
 Reclameplaat van Jo Spier: Bijstand gemobiliseerde kleine zelfstandigen
 Autovlag, vervaardigd tijdens de mobilisatie voor C.21 R.I.
 Helm, wit Kon. Marechaussee
 Draagriemstel, wit Kon. Marechaussee
 Pistooltas, wit Kon. Marechaussee
 Wapenstok Kon. Marechaussee
 Enkelstukken, wit Kon. Marechaussee
 Rijbroek Kon. Marechaussee
 Pantalon Kon. Marechaussee
 Helm, staal, Mariniers (Indië)
 Patroontas 1933
 Jas Opper-wachtmeester Rijspolitie

Ruil:

Uniformen en uitrustingsstukken
 Kon. Landmacht

Toniek Veldartillerie 1900
 Mouwvest 1890
 Rijbroek, wit, ± 1840
 3 pantalons Infanterie Nederland, 1900
 Pantalon Infanterist ± 1900
 Pistooltas, Nederlands, leder

Uniformen en uitrustingsstukken Buitenland en Marine

Koppel, Mariniers, leder met Koppelplaat
 Pantalon, Zweden 1935
 Uniform onderofficier der Luftwaffe 1935—1945
 Laarzen, Duits, bruin
 Koppel Luftwaffe
 Veldhoose, Duits model 1944
 Overjas, Duits, maoschappen tot 1915
 Pistooltas, Japans, leder
 Uniform Walten SS, (adsp. officier der Art.)
 Pantalon, Duits vóór 1914

Diversen

Ezenketel, Duits model 1914
 Gasmaskerbos model 1916, Duits
 Veldflits, Duits model 1907
 Pionierschop, Zweden, 1906
 Stalen helm, Zweden 1921
 Ezenketel, Zweden 1895
 Autovlag Cdr. III-6 R.A.

Bruikleen:

Uniformen en uitrustingsstukken
 Nederland

Lederen sabelkoppel, met 1 ahangriem
 Sabeldragen met koord

Alfabetische naamsvermelding van schenkers en bruikleengevers

Schenkingen werden ontvangen van:

Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage
 Baggelaar, H. H., Amsterdam
 Berg, J. v. d., Arnhem
 Bühmann, G. H., Bloemendaal
 Bureau Maritieme Historie-Marinstaf, 's-Gravenhage
 Ceremoniële Tenuen, 's-Gravenhage
 C. Gem. Int. Depot Cie., Koepben
 C. 637 Int. Cente. Werkpl., Woerden
 Daalen, M. C. van Westers, Den Helder
 Depot Para Regt., Aldershot, Engeland
 Dieleman, J., 's-Gravenhage
 Douwes, A., Ermelo
 Dregmans, P., 's-Gravenhage
 Dronkers, Mr. J. M. G. A., Wassenaar
 Dudok van Heel, Mevr. M. C. L. van Leeuwen
 Boonkamp, Naarden
 Elshout, Mevr. S., Matcella, 's-Gravenhage
 Feitsma, W. A., Wassenaar
 Forbes Weis, M. D. A., Leiden
 Hazdenberg, Drs. G. S., 's-Gravenhage
 Houbolt, M., Bloemendaal
 Hoogendijk, Mr. W. M., Leiderdorp
 Jong, D. de
 Jacomijn, Mevr. J., Zeist
 Jongh, H. de, 's-Gravenhage
 Jonker, Mevr. de Wed. J., 's-Gravenhage
 Jutz, Mevr. M. H. A., Oegstgeest
 Kiliaan, H. G. C., Wassenaar
 Kreeken, M. v. d., Leiden
 Manschot, G., Bennebroek
 Marken, J. V. van, Utrecht
 Musée Royal de l'Armée, Brussel
 Navy Department, Washington D.C.
 Olmes, Jürgen, Krefeld Dld.
 Ploeger, Dr. J., Pretoria

Riep, Mr. G. W. O., Arnhem
 Rosdoof, Mevr. de Wed., Leiderdorp
 Schaffer, A. W. M., Leidschendam
 Schneider, J. W., Wuppertal Dld.
 Schulte, Mevr. J. C., Hansen, Wageningen
 Sloot, R. B. F. v. d., Leiden
 Spruyt, van Maatgen & v. d. Does, Leiden
 Strijbos, Mevr. J. H., 's-Gravenhage
 Todd, P. P., Cornwall-on-Hudson USA
 Voorbij, Mevr. de Wed. J. F., Leiden
 Vos de Wael, M., Voorburg
 Waal, S. de, Bossum
 Wall Bake, W. A. v. d.
 Warffemius, W. F., Utrecht
 Weekenstroom, A. J., Leidschendam
 Westra, Mevr. L. H. van-Hoïthe-Ebersoo, 's-Gravenhage
 Wilde, Dr. F. G. de, Naarden
 Winers, J., Rotterdam
 Wolff, J., Arnhem
 Wolff, J. de, 's-Gravenhage
 Wulffraat, N. C., Arnhem

Bruikleenen werden verkregen van:

Dienst voor 's-Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen, 's-Gravenhage
 Koninklijk Huisarchief, 's-Gravenhage
 Museum en Bibliotheek v. h. Kon. Mil.
 Invalidenhuis Bronbeek, Arnhem
 Museum voor het Onderwijs, 's-Gravenhage
 Nicolas, C. B., Vlb. Valkenburg
 Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
 Rijksmuseum van Volkenkunde, Leiden
 Wilkens, H., Ede

Schilderijen, tekeningen, etc.

Schilderij: Bezoek van H.M. Koningin Wilhelmina en H.M. de Koningin Regentes aan het ijsfeest v.h. Régiment Grenadiers en Jagers op 14 februari 1895
Schilderij: Uitreiking van de Atjeh-medailles door H.M. Koningin Wilhelmina, in aanwezigheid van H.M. de Koningin Regentes op 16 juli 1895
Schilderij: Eerste ontmoeting van Nederlandse en Pruisische Troepen in de slag bij Waerloo
Portret van Generaal Blücher

Diversen

Een verzameling lussen, splizen, knopen en sporingen

Een houten model van een AMX-tank
Een houten model van een AMX-tank
Een verzameling van zes poppen in Javanse kledersdracht
Model van een „pekarangan” (woonerf) van een welgestelde Javaan
Een instructie-boekje betr. de poppen en woonerf
Kalender uit nalatenschap Vinkhuizen
Souvenir aan de grote manoeuvres op Java
Haksporen
Houten knopenschaar
Schilderijlijst, waarin onderscheidingen, t.w.:
1 Orde van de Nederlandse Leeuw, 1 Militaire Willemsoorde, 3 Campagnetmedailles en 2 medailles voor trouwe Dienst
Stuk van een vijandelijke vlag (Arich)

Bibliotheek

Aankoop:

Adams, C. Sukarno (autobiografie).
Aries, Chr. Armes blanches militaires françaises. Tomes I, II, III, IV.
Baxter, St. B. William III, Belgische steden in reliëf.
Bernet Kempers, A. J. Ancient Indonesian art.
Bibliotheek- en documentatiegids voor Nederland, Suriname en de Ned. Ant.
Blei, Fr. Geist und Sitte des Rokoko.
Bond, Br. Victorian Military Campaigns.
Boudriot, J. Armes à feu françaises modèles réglementaires. 1, 2, 3 série.
Boxer, C. R. Zeevaardend Nederland en zijn wereldrijk 1600-1800.
Breton de Nijs, E. Tempo Doeloe.
Brujn, C. A. de en H. R. Reinders, Nederlandse vestingen.
Burmeister, B. en F. A. Weber. Voorlichting door Gemeente en VVV.
Bijpost, M. Nederland in de tweede wereldoorlog. Deel I, II.
Carell, P. Der Russlandkrieg.
Castelot, A. Marie Antoinette.
Chinesische Armees, Die, Bande I, II.
Churchill, R. S. Winston S. Churchill. Volume II.
Coppens, M. Impressies 1945. (geteisterd Nederland)
Crowe, J. H. V. Gen. Smuts campaign in East Africa.
DeWit Mackenzie. Men without guns.
Durosot. Saumur.
Elseviers belasting-almanak. 1957.

Farmer, H. G. Handel's Kettledrums.
Feldmeyer, J. H. De Rijksgedachte 1940/1943.
Flemming, J. F. von. Der vollkommene Teutsche Soldat.
Freund, M. Abendglanz Europas.
Funcken, F. Le costume et les armes des soldats de tous les temps. I.
Galot, A. et C. Robert. Les uniformes de l'Armée Française. (1872—1914).
Goya, Fr. de. Die Schrecknisse des Krieges.
Grosser Historischer Weltatlas. Teil I. III.
Grote Winkler Prins Encyclopedie. Delen 3 en 4.
Gurney, G. A. pictorial of the United States Army in war and peace.
Hibbert, Chr. Arnhem 17—26 sept. 1944
Hieronymussen, P.O. Handbuch Europäischer Orden in Farben.
Hill, M. H. The evolution of fashion.
Histoire du costume.
Histoire Universelle des Armées. Tome IV.
History of the Second World War. Vol. I, II, III.
Hoßracker, H. H. Vergleichende Weltgeschichte. Band 15 (1830—1939). 16.
Hollander, O. Les drapeaux des demi-brigades d'infanterie de 1794 à 1804.
Hou en Trou. Tentoonstellingsgids Ned. Openluchtmuseum. 3 exempl.
Jaarboek Grote Winkler Prins 1967.
Jany, C. Geschichte der Preussischen Armees. 1—IV.
Kannik, P. Uniformen in Farben.

- Kemp, G. van der. Versailles.
Kirchstein, F. M. Napoleon I und das Zeitalter der Befreiungskriege in Bildern.
Killen, J. The Luftwaffe.
Klessmann, E. Die Befreiungskriege in Augenzeugenberichten.
Klessmann, E. Napoleons Russlandfeldzug in Augenzeugenberichten.
Klessmann, E. Deutschland unter Napoleon in Augenzeugenberichten.
Kohn, R. Die Russische Revolution. In Augenzeugenberichten.
Kornerup, A. und J. H. Wanscher. Taschenlexikon der Farben.
Laan, S. van der. De Militaire organisatie.
Latham, J. W. British Military Swords from 1800 to the present day.
Lawson, C. C. P. A history of the uniforms of the British Army.
Leonhardt, H. H. Die Hannoverische Armee, 1636—1866.
Lhéritier, M. L'Intendant Tourny (1695—1760) Tome I, II.
Marshall-Cornwall, J. Napoleon as Military Commander.
Martin, P. Armes et armures de Charlemagne à Louis XIV.
Mell, A. Die Fahnen des Österreichischen Soldaten im Wandel der Zeiten.
Metzer, Ch. The Foreign Legion.
Méricca, V. Orden und Auszeichnungen.
Metz, E. Hessische Uniformbilder der Biedermeierzeit, 1825-1845.
Militärischen Vier Jahreszeiten. Die.
Müller-Wiener, W. Burgen der Kreuzritter. Nederlandse Musea, De.
Nicollier, J. Soldats de collection figurées de rêve.
Norman, A. V. B. and D. Pottinger. Warrior to soldier, 449—1660.
Pernood, R. Die Kreuzzüge in Augenzeugenberichten.
Pernood, G. und S. Flaissier. Die Französische Revolution in Augenzeugenberichten.
Piper, O. Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen.
Prins, De. 16e jaargang 1917.
Rademaker, A. Versameling van Hondert Vijftig Nederlandse Outheden en Gesigten Dl. II.
Regnault, J. Les aigles impériales et le drapeau tricolore.
Reichard. Pläne zur Befestigungskunst.
Schreiber, G. Des Kaisers Reiterei.
Schulze, C. M. Contribution à l'étude des termes militaires Français en Néerlandais 1567—1625.
Signal. Jaargangen 1942, 1943, en 1944.
Snodgrass, A. M. Arms and Armour of the Greeks.
Spiel, H. Der Wiener Kongress in Augenzeugenberichten.
Standaard Encyclopedie; Panorama der wereld in kleur. Delen 4 en 5.
Table des cartes des Pays Bas et des frontières de France.
Thomas, B., O. Gamber en H. Schedelmann. Armi e armature Europee.
Toeche-Mittler, J. Armeemärsche.
Transfeldt, W. und Karl. Hermann. Wort und Brauch im deutschen Heer.
Universale decimale classificatie.
Urquhart, R. E. De slag om Arnhem.
Vianello, G. Armi e armature Orientali.
Viking, The.
Weller, J. Weapons and Tactics.
Wereld Geschiedenis. Delen 8 en 9.
Ziegler, G. Der Hof Ludwigs XIV in Augenzeugenberichten.
- Schenkingen:
Belonje, J. Het werk aan het IJ voor Diemen-Edam.
Boni-Expeditie 1905.
Bijdrage tot de geschiedenis van het zee-
wezen. Deel 2.
Canby, C. Geschiedenis van het wapen.
Clark, W. B. Naval Documents of the
American Revolution.
Dulm, J. F. van en F. C. van Oosten. 50 jaar
Marineluchvaartdienst.
Harloff, C. E. A. Verslag van een toespraak.
Hendrixx, C. H. M. Klapper op de Stam-
boeken van Officieren van de Landmacht
1813—1924. Delen 1, 2.
Hilten, D. A. van. Van capitulatie tot capi-
tulatie.
Holmes, M. R. Arms and Armour in Tudor
and Stuart London.
Kruis, C. A. De berichtbond.
Leconte, J. R. L'Aumônerie militaire Belge.
Maxwell, H. Sixty years a Queen.
Mededeelingenblad van het Bureau Mari-
tieme Historie van de Marinestaf. Dl. 1.
Nederland 1945. Vrijheidsnummer.
Ringois, H. Gegevens over de traditie der
infanterie.
Seuthamer, P. en K. de Vries. De Lange
Weg. Delen 1, 2, 3.
Uniforms of the United States Navy 1776—
1898.
Wache, De. Jrg. I. 1939.
Wie, wat, waar, jaarboek 1959, 1961, 1965,
1966, 1967.
- Ruilingen:
Uniformes de l'Armée Française, 1937.

Colofon

- Uitgever* Nederlands Leger- en Wapenmuseum „Generaal Hofer” te Leiden en Delft, in samenwerking met de Stichting „Vrienden van het Legermuseum”
- Redactie-commissie*
- A. C. Paardekooper, Voorzitter
Directeur Nederlands Legermuseum
- Drs. J. G. Kerkhoven, Secretaris
Conservator Nederlands Legermuseum
Hoofd afdeling III
- Mr. C. H. Evers,
Directeur Rotterdamsch Nieuwsblad
- W. A. Feisma
Brigade-Generaal der Artillerie b.d.
- J. Raatgever,
Majoor der Infanterie b.d., Referendaris
Ministerie van Defensie
- H. Ringoir,
Kapitein der Infanterie, verbonden aan de
Sectie Kringsgeschiedenis van de Generale Staf
- Dr. F. G. de Wilde,
Bestuurslid Stichting Nederlands Legermuseum
- Teksten*
- Ir. G. Berends, Architect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg
- K. B. C. Görtz,
Conservator Nederlands Legermuseum,
Hoofd afdeling II
- A. C. Paardekooper,
Directeur Nederlands Legermuseum
- H. Ringoir,
Kapitein der Infanterie
- Drs. R. B. F. van der Sloot
Conservator Nederlands Legermuseum
Hoofd afdeling I
- F. J. H. Th. Smits
Referendaris Ministerie van Defensie
- Omslag en illustraties* F. J. H. Th. Smits
- Foto's* W. P. M. van der Mark
Fotograaf Nederlands Legermuseum
- Layout* Nederlands Legermuseum en Drukkerij De Bink N.V.
- Gezet en gedrukt* Drukkerij De Bink N.V. te Leiden

Schenking van:
M.M. Koppes-van Kaesveld
2514 GE Den Haag

18/05/94 845/94 KNLWM

Legermuseum Delft.

* 0 0 0 0 6 8 0 9 *

HBD HB 0.75 - 0001
Afl 3

BB 1-75
3 MAG

